

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

Л. К. ЦІТОВА

«СЛОВА — РАДАСЦЬ, СЛОВА — ЧАРЫ...»

6 клас

*Дапаможнік для настаўнікаў
агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання*

*Рэкамендавана
Навукова метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*

Мінск
«Літаратура і Мастацтва»
2010

УДК 373.5.016:821.161.3.09
ББК 74.268.3(4Бел)
Ц74

Серыя заснавана ў 2010 г.

Цігова, Л. К.
Ц74 «Слова — радасць, слова — чары...»: 6 клас : дапаможнік для настаўнікаў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Л. К. Цігова. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. — 64 с. — (Беларуская літаратура. Факультатыўныя заняткі).

ISBN 978-985-6941-63-7.

УДК 373.5.016:821.161.3.09
ББК 74.268.3(4Бел)

ISBN 978-985-6941-63-7

© Нацыянальны інстытут
адукацыі, 2010
© Афармленне. РВУ «Літаратура
і Мастацтва», 2010

ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА ФАКУЛЬТАТЫЎНЫХ ЗАНЯТКАЎ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Праграма факультатыўнага курса «Слова – радасць, слова – чары...» скіравана на ўзнаўленне, пашырэнне і сістэматызацыю ведаў, уменняў і навыкаў, атрыманых шасцікласнікамі ў працэсе спасціжэння асноўнага курса беларускай літаратуры, на развіццё іх творчых здольнасцей. Прапанаваная праграма распрацавана з улікам зместу курса беларускай літаратуры для VI класа і прапануе комплекс спецыяльных заняткаў па развіццю эмацыянальнай сферы вучняў, удасканаленню іх аналітычных уменняў, авалоданню вопытам літаратурнай творчасці. Факультатыўны курс «Слова – радасць, слова – чары...» мае завершаны характар, разам з тым ён пабудаваны ў цеснай пераемнасці з факультатывам «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» для V класа і ў пэўнай ступені можа нават лічыцца яго працягам.

Праграма па беларускай літаратуры для VI класа прадугледжвае набыццё вучнямі пэўных тэарэтычных ведаў і выпрацоўку практычных уменняў, разлічаных на павышэнне чытацкай і маўленчай культуры школьнікаў. Авалоданне ўменнямі эмацыянальна ўспрымаць і аналізаваць мастацкія творы розных жанраў – аснова для духоўнага ўзбагачэння вучняў, спасціжэння імі літаратуры як чалавечазнаўства і як мастацтва слова. На факультатыўных занятках падлеткі замацуюць і паглыбляць тэарэтычныя веды і элементарныя практычныя ўменні па авалоданні майстэрствам аповеда, мастацкага расказвання, інсцэніравання. Існуе пільная патрэба пашырыць досвед шасцікласнікаў у літаратурнай творчасці, удасканаліць іх творчыя магчымасці, нават у пэўнай ступені раз-

віць акцёрскія здольнасці. Факультатыўны курс «Слова – радасць, слова – чары...» дапаможа настаўніку вырашыць гэтыя праблемы. Праграма факультатыва скіравана на фарміраванне ў падлеткаў шэрагу спецыяльных уменняў па прадмеце, на развіццё літаратурнай і мастацкай творчасці шасцікласнікаў.

Зместавую частку факультатыўнага курса складаюць мастацкія творы розных жанраў і асобныя пытанні тэорыі літаратуры, падаюцца тэарэтычныя і практычныя звесткі пра літаратурную творчасць. Школьнай праграмай па літаратуры прадугледжваецца эмпірычнае спасціжэнне шасцікласнікамі мастацкай прыроды эпічных, лірычных і драматычных твораў, іх жанравай і тэматычнай разнастайнасці. Таму на факультатыўных занятках у VI класе асноўная ўвага вучняў засяроджваецца на розных спосабах паказу рэчаіснасці і чалавека ў літаратуры. Вучні змогуць удасканаліць свае ўменні бегла і выразна чытаць і аналізаваць мастацкія творы, супастаўляць іх па тэмах, праблемах, настраёнасці, спосабах адлюстравання жыцця, выпрацоўваць уменні разважаць, свабодна выказваць свае думкі і рабіць высновы. У падлеткаў таксама будзе магчымасць паспрабаваць свае сілы ў літаратурнай і мастацкай творчасці: разгляд праблемных пытанняў, падрыхтоўка вусных паведамленняў, розных відаў пераказаў, вусных замалёвак, аповедаў, сачыненняў (паводле ўласных назіранняў, твораў літаратуры, музыкі, жывапісу), калектыўных міні-даследаванняў, літаратурна-музычных кампазіцый, сцэнарыяў, падрыхтоўка літаратурных вечарын, інсцэніраванне, ілюстраванне асобных фрагментаў тэкстаў, праслухоўванне і абмеркаванне аўдыёзапісаў з чытаннем літаратурных тэкстаў пісьменнікамі, майстрамі мастацкага слова, самімі вучнямі і інш.

Пажадана разнастаіць методыку правядзення факультатыўных заняткаў, актыўна выкарыстоўваць у працы тэхнічныя сродкі навучання: дыктафон або магнітафон для запісу і праслухоўвання вучнёўскага чытання і інтэрпрэтацыі літаратурных тэкстаў майстрамі мастацкага слова, відэамагнітафон, кінакамеру і інш.

Мэты факультатыва:

- удасканалваць уменне школьнікаў аналізаваць мастацкі твор з улікам яго жанравых асаблівасцей, аўтарскай канцэпцыі жыцця і асобы;
- развіваць эмацыянальную сферу шасцікласнікаў, іх творчыя магчымасці, узмацніць цікавасць шасцікласнікаў да спасціжэння «таямніц» майстэрства выразнага чытання, мастацкага расказвання, літаратурнай творчасці;
- удасканалваць маўленчую культуру вучняў, пашыраць іх чытацкі вопыт, усебакова падтрымліваць і развіваць цікавасць да іншых відаў мастацтва – тэатр, музыка, графіка, жывапіс і інш.

Праграма факультатыва прадугледжвае развіццё і паглыбленне досведу шасцікласнікаў у падрыхтоўцы розных відаў вуснага выказвання: *пераказу* (падрабязнаму, вольнаму – як запомнілася, сцісламу, выбарчаму, творчаму – са зменай апавядальніка і з працягам), *аповеда, апісання, разважання, сачынення* (з элементамі апісання ці разважання), *імправізацыі* на аснове асабістых назіранняў і ўражанняў, а таксама літаратурных крыніц. Навучанне шасцікласнікаў пераказу, аповеду, мастацкаму расказванню павінна быць планамерным, сістэмным, узыходзіць па ступенях цяжкасці ад элементарнага, простага да больш складанага. Вуснае маўленне школьнікаў – не толькі змястоўнае і зразумелае чытанне альбо выказванне, яно абавязкова павінна быць эмацыянальным, вобразным, цікавым, пераканаўчым. У працэсе публічнага чытання або расказвання асабліваю значнасць мае індывідуальнасць прамоўцы – яго выканальніцкія здольнасці, валоданне нормаў літаратурнага вымаўлення, багацце слоўнікавага запasu, змястоўнасць, лагічнасць, выразнасць і эмацыянальнасць выказвання. Каб зацікавіць слухачоў, прымусіць іх суперажываць і хвалявацца, на факультатыўных занятках школьнікі будуць працаваць над уласнай манерай расказвання, аналізаваць заўвагі настаўніка і аднакласнікаў, выказаць уласныя погляды і аргументавана адстойваць сваю пазіцыю. Адначасова падлеткі будуць вучыцца ўважліва слухаць іншых, асэнсоўваць і ацэньваць пачутае, удзельнічаць у абмеркаваннях і дыскусіях. Развіццё ўвагі да мастацкага слова, авалоданне чытацкай і маўленчай культурай, безумоўна, дасць свой плён.

Школьны факультатыўны курс ставіць **задачы**:

- удасканаліць практычныя ўменні вуснага маўлення школьнікаў (чытаць, пераказваць і аналізаваць мастацкія творы, супастаўляць іх па жанрах, тэмах, сюжэтах, вобразах, выяўленчых сродках мастацкай выразнасці, рабіць самастойныя вывады, доказна і лагічна абгрунтаўваць свае адносіны да герояў і падзей, будаваць звязныя выказванні);

- на лепшых літаратурных узорах развіваць вобразнае мысленне і творчае ўспрыманне вучняў, іх пазнавальныя інтарэсы, літаратурныя схільнасці і творчыя здольнасці;

- выхоўваць эстэтычны густ вучняў, фарміраваць у іх устойлівую патрэбу ў эстэтычнай дзейнасці (выразнае чытанне і мастацкае расказванне з'яўляюцца найбольш даступнымі і пашыранымі відамі эстэтычнай дзейнасці школьнікаў);

- пашыраць чытацкі вопыт, павышаць чытацкую культуру, агульнакультурны і інтэлектуальны ўзровень пяцікласнікаў.

Прапанаваная праграма прадугледжвае спасціжэнне школьнікамі агульначалавечых духоўных і маральных каштоўнасцей, эстэтычны і

творчы характар успрымання прапанаванага матэрыялу, індывідуальна-асобасны падыход да навучання. Праграма пабудавана з улікам узроставых асаблівасцей і інтэлектуальных і творчых магчымасцей шацікласнікаў.

Праграма факультатыва разлічана на 35 гадзін (адна гадзіна ў тыдзень на працягу навучальнага года). Прапануецца таксама *прыкладнае размеркаванне* вучэбнай нагрукі па пэўных тэмах, аднак настаўнік можа скарэктаваць змест і аб'ём тэарэтычнага і практычнага матэрыялу, выбраць для разгляду іншыя творы, зыходзячы з уласнага густу і канкрэтных абставінаў. Выкладчык факультатыва самастойна вызначае віды і колькасць творчых вучнёўскіх заданняў па пэўнай тэме.

Да факультатыўнага курса ў праграме прапануецца літаратура.

«Слова – радасць, слова – чары...»

(35 гадзін)

Тэма 1. Слова прамаўляе... (3 гадзіны)

Генадзь Бураўкін. «Край мой»; Янка Сіпакоў. «Дружа мой!...»; Сяргей Законнікаў. «Зямля мая...»

Апяванне прыроды роднага краю як выяўленне патрыятычных пачуццяў аўтараў. Гонар паэтаў за сваю Радзіму, захапленне яе краявідамі, удзячнасць лёсу за шчасце жыцця на роднай зямлі. Шанаванне багатай духоўнай спадчыны сваіх продкаў, сцвярджэнне вышэйшых маральных каштоўнасцей чалавека. Глыбокі лірызм у перадачы пачуццяў, шчырасць і даверлівасць інтанацыі. Вобразнасць, пластычнасць, выразнасць, эмацыянальная насычанасць мовы. Гукавая інструментарыя вершаў.

Літаратурная і мастацкая творчасць: выразнае чытанне вершаў, вуснае сачыненне з элементамі апісання і разважання паводле літаратурных твораў, аналіз рэпрадукцый пейзажных жывапісных палотнаў і супастаўленне іх з вершамі, напісанне ўласных вершаў і інш.

Тэма 2. Слова заварожвае... (6 гадзін)

Міфы. Анатоль Бутэвіч. «Перуновага племені дзеці» (скарочана)

Узнікненне вобразнага, мастацкага слова. Міфы як этап культурнага развіцця народа. Паэтычнае асэнсаванне рэчаіснасці нашымі продкамі. Класіфікацыя міфаў: пра паходжанне і ўласцівасці аб'ектаў і з'яў прыроды; пра паходжанне чалавека; пра ўзнікненне сусвету; пра багоў і міфічных істот і інш. Пантэон славянскіх міфічных

багоў – Сварог, Пярун, Дажбог, Ярыла, Лада, Жыжаль, Вялес і інш. Духі – Дамавік, Палявік, Лясун, Балотнік, Русалка, Вадзянік, Ваўкалак і інш. – у славянскай міфалогіі. Пераход міфалагічных вобразаў і матываў у народныя легенды, казкі, павер’і, паданні, абрадавыя песні, у мастацкія творы.

Літаратурная і мастацкая творчасць: вуснае маляванне словамі, творчы пераказ, вуснае сачыненне з элементамі апісання, ілюстраванне і інш.

Тэма 3. Слова захапляе... (3 гадзіны)

Людміла Рублеўская. «Янук, рыцар Мятлушкі»

Міфалагічная аснова п’есы-казкі. Фантастычнае і чароўнае ў творы. Паэтызацыя прыгажосці, душэўнай чысціні, вернасці ў каханні. Маральная перавага Мятлушкі над Даратэяй. Раскрыццё характараў герояў праз дыялогі, рэплікі, аўтарскія рэмаркі. Лексіка-сінтаксічныя адметнасці мовы.

Літаратурная і мастацкая творчасць: выразнае чытанне па ролях, вусная характарыстыка героя з абгрунтаваннем уласнай ацэнкі, ілюстраванне, інсцэніраванне і інш.

Тэма 4. Слова распавядае... (3 гадзіны)

Якуб Колас. «Даль»; Ханс Крыстыян Андэрсен. «Садоўнік і гаспадары»

Алегарычна-філасофскі змест казкі Якуба Коласа «Даль». Вобразы старой ліпы і яе нашчадкаў – маладога насення, якое не цэніць сваёй зямлі і імкнецца ў чужы край за прывідным шчасцем. Сувязь літаратурнай казкі з вуснай народнай творчасцю.

Алегарычны змест казкі Х.-К. Андэрсена «Садоўнік і гаспадары», яе філасофскі падтэкст. Вобразы сціплага і працавітага садоўніка і фанабэрыстых і прыдзірлівых яго гаспадароў. Асоба аўтара-апавадальніка ў творы, яго стаўленне да сваіх герояў. Сувязь паэтыкі казкі з фальклорам.

Літаратурная творчасць: складанне плана, пераказ, адказы на пытанні, вуснае выказванне з абгрунтаваннем уласнай ацэнкі твора, вуснае сачыненне з элементамі разважання і інш.

Тэма 5. Слова чаруе... (5 гадзін)

Аркадзь Куляшоў. «Пра восень»; *Пімен Панчанка. «Красавіцкая навальніца»;* *Аляксей Пысін. «Не адчувае лес зямлі...»;* *Язэп Пушча. «Раніца»;* *Васіль Вітка. «Верасы»*

Паэтызацыя прыроды ў вершах. Захапленне прыгажосцю і гармоніяй прыроды. Шматфарбнасць карцін, багацце вобразаў. Тонкасць паэтычнага светаадчування. Эмацыянальная пранікнёнасць, цеплыня, задушэўнасць выказвання, даверлівасць інтанацыі. Вобразнасць, выразнасць і пластычнасць мовы. Мастацкая роля тропаў у выяўленні характава навакольнага свету.

Літаратурная і мастацкая творчасць: вуснае маляванне словамі, творчы пераказ, вусная замалёўка з элементамі апісання на падставе ўласных назіранняў і завочнай экскурсіі ў прыроду, вуснае калектыўнае сачыненне па карціне, супастаўленне літаратурнага твора і рэпрадукцыі пейзажнай карціны і інш.

Тэма 6. Слова хвалюе... (6 гадзін)

Карусь Каганец. «Скрыпач і ваўкі»; *Сяргей Тарасаў. «Фрэскі»;* *Васіль Вітка. «Трывога ў Ельнічах»;* *Васіль Быкаў. «Сваякі»*

Тэматычнае багацце твораў. Мастацкая праўда ў паказе жыццёвых падзей у апавяданнях. Письменнікі як знаўцы чалавечай душы і псіхалогіі: тонкая назіральнасць, увага да жыццёвых падрабязнасцей, унутранага стану герояў, раскрыццё матываў іх учынкаў і паводзін. Прыёмы псіхалагічнай абмалёўкі характараў. Гуманістычны пафас твораў. Разнастайнасць сюжэтаў (казачны, рамантычны, рэалістычны, трагічны), іх дынамізм і драматычная напружанасць. Адметнасці будовы апавяданняў. Асоба апавядальніка ў творах.

Літаратурная творчасць: складанне плана, пераказ, адказы на пытанні, вуснае выказванне з абгрунтаваннем уласнай ацэнкі герояў, вуснае сачыненне з элементамі разважання, падрыхтоўка вуснага (або пісьмовага) аповеду на падставе ўласных назіранняў і інш.

Тэма 7. Слова ўражвае... (5 гадзін)

Уладзімір Шыцік. «Настаўнік»; *Раіса Баравікова. «Стужка ордэнская» (скарочана);* *Анатоль Бутэвіч. «Прыгоды віруса Шкодзі» (урывак)*

Фантастычныя падзеі як аснова сюжэтаў твораў, іх неверагоднасць, прыгодніцкі характар, займальнасць.

Патрыятычны пафас апавядання Уладзіміра Шыціка «Настаўнік», гуманістычнае гучанне твора. Захапленне вучняў незвычайнай школы космасам. Вобраз настаўніка. Аўтар-апавядальнік у творы.

Вандроўка беларускіх астранаўтаў у накірунку зоркі Альдэбаран, каб выратаваць міжнародную касмічную экспедыцыю. Прыгоды доктара Савіча і Сымона, іх стасункі з незвычайнымі жыхарамі невядомай краіны. Нечаканыя знаходкі астранаўтаў на чужой зямлі – чаканкі з выявамі славетных людзей Беларусі. Патрыятычнае гучанне твора Раісы Баравіковай «Стужка ордэнская».

Вірус Шкодзя, яго стаўленне да жыхароў чароўнага каралеўства Сусветнае Сеціва і імкненне да неабмежаванай улады над планетай Вірусаніяй. Вобраз добрага караля Віндаўса Вялікага. Алегарычная аснова твора.

Літаратурная і мастацкая творчасць: творчы пераказ з працягам, вусная характарыстыка героя, водгук на самастойна прачытаны твор, калектыўнае і індывідуальнае складанне фантастычнага твора і інш.

Тэма 8. Слова ўсміхаецца... (2 гадзіны)

Кандрат Крапіва. «Кукарэку»; Алесь Званок. «Гарбуз»

Разнастайнасць сюжэтаў баек, іх алегарычны змест. Багацце вобразаў і сродкаў абмалёўкі характараў у байках розных аўтараў. Асуджэнне ў байках чалавечых заган і недахопаў. Мараль у байцы як выяўленне аўтарскай пазіцыі.

Літаратурная і мастацкая творчасць: выразнае чытанне па ролях, вуснае выказванне з ацэнкай герояў, інсцэніраванне, ілюстраванне, калектыўнае напісанне байкі і інш.

Конкурс на лепшага расказчыка (1 гадзіна)

Чакаемыя вынікі факультатыўнага курса

Шасцікласнікі павінны **ведаць**:

– аўтараў, назвы і сюжэты прааналізаваных твораў, змест апавядальных тэкстаў, настраёнасць і рух паэтычнага пачуцця ў лірычных творах;

– асноўныя адметнасці лірычных і эпічных тэкстаў, вершаванай і праязичнай мовы;

– міфалагічных багоў і духаў, сутнасць міфалагічных вобразаў у літаратуры;

– жанравыя асаблівасці лірычнага верша, байкі, апавядання і аповесці;

– моўныя выяўленчыя сродкі мастацкай выразнасці і іх мастацкую ролю ў тэксце.

Шасцікласнікі павінны ўмець:

– выразна, у належным тэмпе і з захаваннем патрэбнай інтанацыі чытаць мастацкі тэкст з улікам яго жанравай спецыфікі, асэнсоўваючы пафас і выяўляючы свае адносіны да адлюстраванага; перадаваць пры чытанні і пераказе спецыфіку аўтарскага апісання, разважання, аповеда, маналогаў, дыялогаў герояў з захаваннем стылю пісьменніка і агульнага пафасу твора;

– падрабязна, сцісла, выбарачна або творча пераказваць апавядальны твор ці ўрываек з яго;

– узнаўляць мастацкія карціны і вобразы;

– разумець ролю эпизоду ў ідэйным змесце твора;

– устанаўліваць прычынна-выніковую сувязь паміж падзеямі і ўчынкамі герояў;

– характарызаваць героя ў святле пастаўленага настаўнікам пытання, параўноўваць герояў аднаго ці некалькіх твораў;

– даваць ацэнку ўчынкам і паводзінам героя і выяўляць яе пры чытанні і ў вусным выказванні;

– асэнсоўваць свае ўражання, эмоцыі, пачуцці і ўмець апісаць і выказаць іх;

– ствараць уласны апавед на аснове мастацкага твора, выяўляючы аўтарскую пазіцыю і свае адносіны да адлюстраванага;

– інсцэніраваць п'есу, байку ці эпизод праявічнага твора, ператвараючы дыялогі ў рэплікі, аўтарскую мову ў рэмаркі; прадумваючы дэкарацыі, касцюмы, музычнае суправаджэнне і інш.;

– ацэньваць літаратурны твор і творы іншых відаў мастацтва з улікам іх жанравай спецыфікі.

ДАПАМОЖНІК ДЛЯ НАСТАЎНІКАЎ

Факультатыўны курс па беларускай літаратуры «Слова – радасць, слова – чары...» пабудаваны ў цеснай пераемнасці з курсам літаратуры шостага класа і мае на мэце паглыбіць і сістэматызаваць веды і ўменні вучняў, развіць іх творчыя здольнасці і павысіць маўленчую культуру. Праграмай факультатыва прапанаваны цікавыя па змесце і разнастайныя па тэматыцы фальклорныя і літаратурныя творы, а таксама тэарэтычны матэрыял пра літаратурныя роды і жанры і важнейшыя прыёмы і сродкі мастацкага адлюстравання свету.

Галоўным аб'ектам на факультатыўных занятках застаецца літаратурны твор. Паўнаважнае ўспрыманне самога твора школьнікамі, пашырэнне чалавеказнаўчых, жыццёвых і эмацыянальна-вобразных уяўленняў, спасціжэнне глыбіні і непаўторнасці мастацкага слова з'яўляецца асабліва важным у навучальным працэсе. У межах раздзелаў, арганізаваных па мастацка-эстэтычных асаблівасцях, захоўваюцца тэматычныя блокі, якія даюць мажлівасць супастаўляць творы розных жанраў і аўтараў. Літаратуразнаўчыя тэрміны прапануецца разглядаць у адпаведнасці з галоўным ракурсам аналізу тэкстаў у межах аднаго раздзелу. Структураўтваральным прынцыпам прапанаванага факультатыўнага курса з'яўляецца тэарэтычнае і практычнае асэнсаванне вучнямі спецыфікі літаратурнай творчасці (аспект «будова і структура мастацкага твора»).

Удасканаленне на факультатыўных занятках уменняў вучняў выразна чытаць і аналізаваць мастацкія творы з улікам іх родавай і жанравай спецыфікі, свабодна выказвацца, дзяліцца сваімі думкамі і перажываннямі паспрыяе больш глыбокаму спасціжэнню літаратуры як мастацтва слова.

Факультатыў «Слова – радасць, слова – чары...» скіраваны на пашырэнне і сістэматызацыю асноўнага курса літаратуры, фарміраванне шырокага спектру спецыяльных уменняў па прадмеце і развіццё літаратурных здольнасцей шасцікласнікаў. Асобныя тэарэтычныя звесткі і практычныя ўменні па авалоданню майстэрствам выразнага чытання і вопытам творчай дзейнасці вучні набываюць на ўроках мовы і літаратуры, аднак гэтага відавочна недастаткова. Існуе патрэба павялічыць тэарэтычны і практычны досвед шасцікласнікаў у чытацкай дзейнасці, удасканаліць іх аналітычныя ўменні, апавядальніцкае майстэрства і творчыя магчымасці, нават у пэўнай ступені развіць акцёрскія здольнасці. Прапанаваныя метадычныя матэрыялы для факультатыва дапамогуць настаўніку вырашыць гэтыя праблемы.

Методыка арганізацыі факультатыва ў школе надзвычай багатая і разнастайная. Практыкуюцца тэарэтычныя і практычныя заняткі: выразнае чытанне і аналіз мастацкіх твораў, разгляд праблемных пытанняў і выкананне творчых заданняў, падрыхтоўка вусных паведамленняў на розныя тэмы, самастойныя і калектыўныя міні-даследаванні, чытанне па асобах, інсцэніраванне, стварэнне літаратурна-музычных кампазіцый і сцэнарыяў, наведванне тэатра, праслухоўванне і абмеркаванне аўдыёзапісу з чытаннем літаратурных тэкстаў аўтарамі, майстрамі мастацкага слова, а таксама самімі вучнямі. Пажадана актыўна выкарыстоўваць тэхнічныя сродкі навучання: дыктафон або магнітафон для запісу і праслухоўвання вучнёўскага чытання і інтэрпрэтацыі літаратурных твораў майстрамі мастацкага слова, відэамагнітафон, кінакамеру і інш.

Размеркаванне матэрыялу ў гэтым дапаможніку падаецца ў адпаведнасці са зместам і структурай праграмы і дыдактычных матэрыялаў факультатыўнага курса «Слова – радасць, слова – чары...» для VI класа агульнаадукацыйнай школы з беларускай і рускай мовамі навучання. Прадстаўленае ў гэтым дапаможніку *прыкладнае* тэматычнае планаванне факультатыўных заняткаў па літаратуры (з указаннем тэм, асноўных праблем, адведзеных на іх вывучэнне гадзін, а таксама з вызначэннем мэт і задач па кожнай тэме), паспрыяе настаўніку ў наладжванні адукацыйнага працэсу, аднак не павінна стрымліваць яго ўласную ініцыятыву. Настаўнік можа размеркаваць вучэбны матэрыял інакш (у адпаведнасці са сваім бачаннем і вопытам), дадаткова прыцягнуць да разгляду творы іншых айчынных пісьменнікаў і вядомых замежных аўтараў, прапанаваныя праграмай для самастойнага і пазакласнага чытання, а таксама тэксты, выбраныя настаўнікам або самімі вучнямі.

Факультатыўны курс «Слова – радасць, слова – чары...» будзе садзейнічаць замацаванню вучнямі пэўных тэарэтычных ведаў і выпрацоўцы практычных уменняў, разлічаных на павышэнне чытацкай і маўленчай культуры школьнікаў. Якасна арганізаваная настаўнікам сістэма працы шасцікласнікаў на факультатыўных занятках паспрыяе больш глыбокаму спасціжэнню падлеткамі літаратурных твораў розных жанраў, развіццю іх мастацкага густу, творчых здольнасцей, павышэнню маўленчай культуры.

Метадычныя парады, прапанаваныя ў гэтым дапаможніку, носяць канцэптуальны характар і выяўляюць (з-за недахопу месца) толькі некаторыя (на наш погляд, асноўныя) накірункі працы выкладчыка факультатыва, агульны ракурс разгляду мастацкіх твораў з улікам іх родава-жанравай спецыфікі.

Прыкладнае каляндарна-тэматычнае планаванне факультатыўных заняткаў па беларускай літаратуры ў VI класе (35 гадзін)

Тэма 1. Слова прамаўляе... (3 гадзіны)

Генадзь Бураўкін. «Край мой» (1 гадзіна)

Любоў паэта да сваёй Радзімы, захапленне яе краявідамі, гонар за сваю зямлю, удзячнасць лёсу за шчасце жыць у родным краі. Глыбокі лірызм, інтымнасць, шчырасць і непасрэднасць у перадачы пачуццяў. Вобразнасць, выразнасць, эмацыянальная насычанасць мовы.

Янка Сінакоў. «Дружа мой!...» (1 гадзіна)

Шанаванне паэтам багатай духоўнай спадчыны сваіх продкаў, сцвярджэнне вышэйшых маральных каштоўнасцей чалавека. Пяшчота і замілаванне ў выяўленні аўтарскіх пачуццяў, шчырасць і даверлівасць інтанацыі. Фальклорна-рамантычны каларыт вобразаў, іх эмацыянальная выразнасць. Гукавая інструментоўка верша.

Сяргей Законнікаў. «Зямля мая...» (1 гадзіна)

Апяванне прыроды роднага краю як выяўленне патрыятычных пачуццяў аўтараў. Непасрэднасць, вастрыня паэтычнага светаадчування. Мастацкая роля параўнанняў і эпітэтаў у стварэнні вобраза Радзімы. Лірызм, шчырасць і даверлівасць інтанацыі.

Мэты і задачы:

данесці да вучняў грамадзянскі пафас вершаў;

абудзіць патрыятычныя пачуцці вучняў (любоў да сваёй зямлі, захапленне яе прыгажосцю, гонар за слаўную гісторыю Бацькаўшчыны, шматвекавыя традыцыі, культуру, мову свайго народа), дапамагчы школьнікам усваяваць непарыўную злітнасць аўтараў з Радзімай, іх клопат пра неабходнасць зберажэння гістарычнай памяці і нацыянальных традыцый беларусаў;

развіваць творчае ўяўленне вучняў пры ўспрыманні паэтычных карцін прыроды, удасканалваць уменні вызначаць настрой, танальнасць твора, спасцігаць аўтарскія пачуцці;

прааналізаваць багатыя сродкі мастацкага выяўлення (вобразнасць, будову, інтанацыйную адметнасць, гукавую выразнасць, тропы, паэтычны сінтаксіс, лаканізм, падтэкст і інш.);

выпрацоўваць уменні выразна чытаць паэтычныя творы, адчуваць глыбіню думкі, напружанасць аўтарскіх пачуццяў, вызначаць і перадаваць пры чытанні настраёнасць, танальнасць вершаў, аўтарскія думкі і перажыванні і выказаць свае адносіны;

дапамагчы вучням распрацаваць партытуру чытання вершаў – разбіць тэкст на асобныя часткі, выявіць эмацыянальную афарбоўку кожнага фрагмента, расставіць лагічныя націскі, паўзы, вызначыць тэмп, інтанацыю, манеру чытання;

узнавіць і сістэматызаваць веды вучняў пра маўленчую культуру асобы, майстэрства чытальніка, развіваць маўленчыя навыкі шасцікласнікаў.

Тэма 2. Слова заварожвае... (6 гадзін)

Міфы (2 гадзіны)

Узнікненне вобразнага, мастацкага слова. Міфы як этап культурнага развіцця народа. Паэтычнае асэнсаванне рэчаіснасці нашымі продкамі. Класіфікацыя міфаў: пра паходжанне і ўласцівасці аб'ектаў і з'яў прыроды; пра паходжанне чалавека; пра ўзнікненне сусвету; пра багоў і міфічных істот і інш. Найбольш вядомыя на Беларусі міфы пра дрэвы і кветкі; пра птушак і жывёл; пра паходжанне асобных азёр, рэк, балот; пра волатаў і курганы-валатоўкі. Пераход міфалагічных вобразаў і матываў у народныя легенды, казкі, замовы, павер'і, паданні, абрадавыя песні, у мастацкія творы.

Анатоль Бутэвіч. «Перуновага племені дзеці» (скарочана) (4 гадзіны)

Пантэон славянскіх міфічных багоў у творы – Пярун, Вялес, Жыжаль, Зюзя, Жыцень, Ляля, Ярыла. Апавед пра характары, лад жыцця, заняткі і звычкі язычніцкіх багоў. Адухоўленасць аўтарскага светаўспрымання. Жывапіснасць вобразаў у творы.

Мэты і задачы:

узнавіць, паглыбіць і сістэматызаваць веды вучняў пра фальклор і яго асноўныя жанры;

абагульніць веды вучняў пра светаўспрыманне нашых продкаў, іх паэтычнае асэнсаванне жыцця, уяўленні пра прыроду і месца ў ёй чалавека, засяродзіць увагу на незвычайнай фантазіі нашых далёкіх продкаў, іх назіральнасці, уражлівасці, паэтычным успрыманні свету;

пашырыць веды пра найбольш значных усходнеславянскіх язычніцкіх багоў, іх функцыянальную ролю ў прыродзе і чалавечым грамадстве;

развіваць рэпрадуктыўнае і творчае ўяўленне вучняў, удасканалваць іх уменне «маляваць» словамі (звяртаць увагу на апісанне знешняга выгляду багоў, іх характары і звычкі, заняткі, паводзіны, учынкi і г. д.);

пазнаёміць шасцікласнікаў з вобразамі міфічных істот (духаў), іх звычаямі, схільнасцямі, характарамі; вучыць аналізаваць паводзіны і ўчынкi духаў, параўноўваць іх паводле стаўлення да чалавека.

Тэма 3. Слова захапляе... (3 гадзіны)

Людміла Рублеўская. «Рыцар Мятлушкі»

Міфалагічная аснова п'есы-казкі. Фантастычнае і чароўнае ў творы. Паэтызацыя прыгажосці, душэўнай чысціні, вернасці ў каханні. Маральная перавага Мятлушкі над Даратэяй. Раскрыццё характараў герояў праз дыялогі, рэплікі, аўтарскія рэмаркі. Лексіка-сіntaxічныя адметнасці мовы.

Мэты і задачы:

пашырыць уяўленні вучняў пра міфічных істот, пра ўвасабленне гэтых вобразаў у літаратурных творах;

дапамагчы вучням заўважыць падабенства і адрозненне сюжэтаў і вобразаў фальклорных міфаў і літаратурнага твора, асэнсаваць спрадвечныя маральныя высновы жыцця;

засяродзіць увагу падлеткаў на спосабах абмалёўкі галоўных герояў; вучыць супастаўляць міфалагічных герояў з персанажамі фальклорных твораў (што агульнае, чым розніцца, знешні выгляд і характары герояў);

развіваць уменне вучняў выразна чытаць па ролях, суадносіць інтанацыю з агульным пафасам драматычнага твора;
дапамагчы падрыхтаваць інсцэніроўку фрагмента п'есы-казкі.

Тэма 4. Слова распавядае... (3 гадзіны)

***Якуб Колас. «Даль»* (1 гадзіна)**

Алегарычна-філасофскі змест казкі Якуба Коласа «Даль». Вобразы старой ліпы і яе нашчадкаў – маладога насення, што не цэніць родную зямлю і імкнецца ў чужы край за прывідным шчасцем. Сувязь літаратурнай казкі з вуснай народнай творчасцю.

***Х.-К. Андэрсен. «Садоўнік і гаспадары»* (2 гадзіны)**

Алегарычны змест казкі Х.-К. Андэрсена «Садоўнік і гаспадары», яе філасофскі падтэкст. Вобразы сціплага і працавітага садоўніка і фанабэрыстых і прыдзірлівых гаспадароў. Асоба аўтара-апавядальніка ў творы, яго стаўленне да сваіх герояў. Сувязь паэтыкі казкі з фальклорам.

Мэты і задачы:

садзейнічаць спасціжэнню вучнямі жанравых адметнасцей літаратурнай казкі, яе будовы, вобразнага ладу, мовы;

дапамагчы зразумець асноўную думку твора, яго падтэкст;

вызначаць у творы сэнсавыя часткі, складаць план, пераказваць тэкст, карыстаючыся адпаведнай лексікай, захоўваючы эмацыянальную афарбоўку апавяду;

удасканальваць уменні вучняў выразна чытаць тэкст, суадносіць інтанацыю з агульным пафасам твора, рыхтаваць творчы пераказ (ад імя героя);

паглыбіць веды шасцікласнікаў пра жанравыя адметнасці алегарычна-філасофскай літаратурнай казкі (прыгадаць прачытаныя раней творы з «Казак жыцця» Якуба Коласа) – спалучэнне казачнага і рэальнага, алегарычны сэнс, наяўнасць незвычайных герояў, элегічнасць апавяду, лірызм і афарыстычнасць мовы, псіхалагічная і аўтарская ацэнка герояў і матывіроўка іх паводзін і інш.;

арганізаваць калектыўнае складанне казкі.

Тэма 5. Слова чаруе... (5 гадзін)

***Аркадзь Куляшоў. «Пра восень»* (1 гадзіна)**

Паэтычнае адухаўленне прыроды ў вершы. Майстэрства паэта ў стварэнні вобраза восені. Эмацыянальная пранікнёнасць, цеплыня, задушэў-

насць выказвання, шчырасць пачуццяў, даверлінасць і прачуласць інтанацыі. Мастацкая выразнасць мовы.

Аляксей Пысін. «Не адчувае лес зямлі...» (1 гадзіна)

Характэрна зімовага пейзажу. Паэтычная адухоўленасць прыродных з’яў. Тонкасць паэтычнага светаадчування, суладнасць пачуццяў пэра і карцін прыроды, адчуванне адзінства з зямлёй. Захапленне прыгажосцю і гармоніяй зімовага лесу, перададзенае праз напеўны рытм верша. Выразнасць і пластычнасць мовы.

Язэп Пушча. «Раніца» (1 гадзіна)

Выяўленне паўнаты і радасці жыцця праз вобразны і інтанацыйны лад верша. Казачна-адухоўлены свет верша. Шматфарбнасць карцін, багацце і арыгінальнасць вобразаў (раніца, дзень, вечар, сяло, смуга, уцеха, вецер, прамень і інш.). Мастацкая роля тропаў у абмалёўцы вясновай прыроды.

Васіль Вітка. «Верасы» (2 гадзіны)

Паэтызацыя летняй прыроды ў вершы. Радаснае пачуццё лучнасці з зямлёй. Выяўленне багадай аўтарскай фантазіі. Майстэрства паэта ў перадачы каляровай і гукавой гамы навакольнага свету. Адметнасць паэтычнай вобразнасці, заснаваная на адухаўленні прыроды, яркіх зрокавых і слылавых асацыяцыях. Эмацыянальнасць выказвання, маляўнічасць, выразнасць мовы.

Мэты і задачы:

настроіць вучняў на ўспрыманне літаратурнага пейзажнага апісання; выклікаць у вучняў эмацыянальнае ўзрушэнне, пачуццё радасці і асалоды ад сустрэчы з высокамастацкімі творамі, дапамагчы адчуць стан душы аўтараў;

вучыць «узірацца» і «ўслухоўвацца» ў мастацкі тэкст, развіваць вобразнае ўяўленне, творчыя здольнасці вучняў;

паглыбіць веды пра мастацкія тропы – эпітэт і параўнанне, растлумачыць на канкрэтных прыкладах сутнасць больш складанага паняцця – метафары, паказаць яе ролю ў стварэнні мастацкага вобраза;

дапамагчы дзецям прасачыць сувязь мастацкага апісання прыроды з характарам і настроем аўтара, адрозніваць нюансы ў выяўленні аўтарскіх пачуццяў;

засяродзіць увагу на вобразным і інтанацыйным ладзе вершаў, раскрыць сутнасць сродкаў мастацкага выяўлення ў паэтычным творы, развіваць увагу вучняў да слова і вобраза;

вучыць супастаўляць вершаваны і праязны пейзажы, блізкія па талнаснаці і спосабах выяўлення аўтарскіх пачуццяў;

пазнаёміць шасцікласнікаў з рэпрадукцыямі карцін вядомых мастакоў (В. Бялыніцкага-Бірулі, Ф. Рушчыца, П. Масленікава, М. Купавы, І. Савіча, У. Сулкоўскага, У. Хадаровіча і іншых пейзажыстаў – на выбар настаўніка), з фотаілюстрацыямі з альбомаў, вучыць заўважаць перадачу аўтарскага настрою ў палітры і кампазіцыі карціны, аналізаваць свае ўражанні ад знаёмства з творамі жывапісу і мастацкай фатаграфіі;

удасканалваць навыкі выразнага чытання прыродаапісальных твораў;

выхоўваць здольнасць вобразна ўспрымаць навакольную прыроду, заўважаць падрабязнасці, дэталі, колеры і фарбы, маляваць словамі цэласную карціну, перадаваць свае ўражанні;

вучыць школьнікаў рыхтаваць вусную замалёўку на падставе ўласных назіранняў (з апорай на прачытаныя прыродаапісальныя творы і карціны жывапісу). Прыкладныя тэмы: «Усход сонца», «Летняя раніца (у горадзе, лесе, полі, на лузе, возеры і інш.)», «Першы гром», «Зімовая казка» і да т. п.

Тэма 6. Слова хвалюе... (7 гадзін)

Карусь Каганец. «Скрыпач і ваўкі» (1 гадзіна)

Выяўленне ў творы народнага светапогляду, адносін да мінулых часоў. Знаходліваць скрыпача Ахрэма ў няпростай жыццёвай сітуацыі, яго аптымістычны погляд на рэчаіснасць. Выкарыстанне фальклорнай паэтыкі, сувязь літаратурнай легенды з легендамі народнымі. Аўтар-апавядальнік у творы.

Сяргей Тарасаў. «Фрэскі» (2 гадзіны)

Адлюстраванне ў творы далёкіх па часе падзей. Псіхалагізм у абмалёўцы характараў Еўфрасінні Полацкай, мастака Лукаша, хлопчыка Андрэйкі. Роля дыялогаў у апавяданні. Мастацкі вымысел у творы.

Васіль Быкаў. «Сваякі» (2 гадзіны)

Мастацкая праўда ў паказе вайны. Майстэрства пісьменніка ў абмалёўцы трагічных абставін і раскрыцці характараў герояў. Глыбіня псіхалагічнага аналізу ў стварэнні вобраза маці. Роля мастацкай дэталі ў творы.

Васіль Вітка. «Трывога ў Ельнічах» (2 гадзіны)

Рэальна-жыццёвая аснова апавядання. Раскрыццё маральна-этычных праблем у творы праз апісанне жыццёвай сітуацыі. Напружа-

насць у развіцці сюжэта. Роля канкрэтных апісанняў, мастацкіх дэталей у раскрыцці характараў герояў (Толіка, Юзіка, Яўстрата Скачыляса і інш.) і абмалёўцы вясковага побыту, псіхалогіі хлопчыкаў. Роля заключнага эпизоду ў раскрыцці тэмы. Аўтарская пазіцыя ў творы.

Тэматычная разнастайнасць сюжэтаў эпічных твораў, прапанаваных у раздзеле «Слова хвалюе...» (казачны, рамантычны, жыццёва-рэалістычны, трагічны), іх дынамізм і драматычная напружанасць. Мастацкая праўда ў паказе жыццёвых падзей. Пісьменнікі як знаўцы чалавечай душы і псіхалогіі: тонкая назіральнасць, увага да жыццёвых падрабязнасцей, унутранага стану герояў, раскрыццё матываў іх учынкаў і паводзін. Прыёмы псіхалагічнай абмалёўкі характараў. Гуманістычны пафас твораў. Адметнасці будовы апавяданняў. Асоба апавядальніка ў творах.

Мэты і задачы:

зацікавіць вучняў падзеямі, апісанымі ў творах, выклікаць да актыўнага суперажывання падзеям і героям;

развіваць уменне ўважліва чытаць вострасюжэтны твор, сачыць за развіццём дзеяння, вызначаць асноўныя эпизоды і эпизоды, важныя для характарыстыкі герояў; бачыць сувязь апісанняў прыроды з настроем персанажаў, вызначаць аўтарскія адносіны да герояў і падзей;

прааналізаваць ключавыя эпизоды апавяданняў, вучыць бачыць ролю асобнага эпизоду ў раскрыцці галоўнай ідэі твора і характараў герояў;

паглыбіць веды вучняў пра мастацкі вобраз у літаратурным творы, звярнуць увагу вучняў на характары герояў, іх паводзіны і адносіны паміж сабой, засяродзіць увагу на спосабах стварэння вобразаў, паказаць ролю сродкаў мастацкага выяўлення (выразнасць і дакладнасць апісанняў, псіхалагічная матывіроўка паводзін, багацце гукаў і фарбаў навакольнага жыцця, экспрэсія ў падачы падзей і інш.);

вучыць даваць вусную характарыстыку аднаму з герояў абранага вучнямі твора (апісаць знешні выгляд, паводзіны, узаемаадносіны з іншымі дзейнымі асобамі, выявіць аўтарскае стаўленне да героя і свае адносіны;

удасканальваць набытыя раней уменні працаваць з прازیчным тэкстам, назапашваць матэрыял для творчай работы – аповеда пра цікавы выпадак з жыцця (з перадачай эмацыянальнага напружання, душэўнага стану ўдзельнікаў здарэння, а таксама асабістага стаўлення да падзеі), творчага пераказу, пераказу з працягам або пераказу ад імя героя.

Тэма 7. Слова ўражвае... (4 гадзіны)

Уладзімір Шыцік. «Настаўнік» (2 гадзіны)

Адзнакі фантастыкі ў творы. Патрыятычны пафас, гуманістычнае гучанне апавядання. Вобразы настаўніка і яго вучняў, іх захапленне космасам. Стаўленне аўтара да герояў і падзей.

Раіса Баравікова. «Стужка ордэнская» (скарочана) (1 гадзіна)

Фантастычныя падзеі ў творы – палёт касмічнага экіпажу беларусаў у сузор’е Цяльца з выратавальнай місіяй. Вобразы доктара Савіча, Сымона, бортмеханіка, жыхароў незнаёмага астэроіда. Пейзаж у творы.

Анатоль Бутэвіч. «Прыгоды віруса Шкодзі» (урывак) (1 гадзіна)

Фантастычныя падзеі як аснова сюжэта твора, іх незвычайнасць і займальнасць. Вобраз віруса Шкодзі, яго імкненне да ўлады над жыхарамі чароўнай краіны – Сусветнага Сеціва. Алегарычная аснова твора.

Мэты і задачы:

абагульніць і сістэматызаваць веды вучняў пра фантастыку (далучыць да тлумачэння фантастычнага жанру літаратуры рэпрадукцыі карцін Язэпа Драздовіча, іншых беларускіх мастакоў);

увесці вучняў у кола падзей апавяданняў Уладзіміра Шыціка і Раісы Баравіковай, засяродзіць увагу на патрыятычным і гуманістычным пафасе твораў, займальнасці іх сюжэтаў, спосабах абмалёўкі вобразаў;

дапамагчы шасцікласнікам зразумець алегарычны сэнс твора Анатоля Бутэвіча, разгледзець неверагодныя і дзівосныя здарэнні, што адбываюцца ў фантастычным Сеціве;

прааналізаваць адметнасці твораў з улікам іх прыналежнасці да жанру фантастыкі;

дапамагчы падрыхтаваць калектыўную замалёўку на фантастычную тэму, праілюстраваць яе малюнкамі.

Тэма 8. Слова ўсміхаецца... (2 гадзіны)

Кандрат Крапіва. «Кукарэку» (1 гадзіна)

Сюжэт байкі, яе алегарычны змест. Вобраз Пеўня як увасабленне неадэкватнай, надта завышанай самаацэнкі, празмернай ганарыстасці, пыхі. Мараль у байцы як выяўленне аўтарскай пазіцыі.

Алесь Звонак. «Гарбуз» (1 гадзіна)

Асуджэнне ганарыстасці, фанабэрлівасці, грэблівага стаўлення да іншых. Параўнанні ў байцы і іх роля ў выкрыцці чалавечых недахопаў. Алегарычны змест твора. Сродкі абмалёўкі характару гарбуза ў байцы.

Мэты і задачы:

пашырыць уяўленне вучняў пра байку як літаратурны жанр, раскрыць асноўныя састаўныя кампаненты байкі, адзначыць пераемнасць тэм, сюжэтаў, вобразаў у байках розных народаў;

прааналізаваць змест баек, іх тэматыку, праблематыку, галерэю герояў, вобразны лад;

вучыць разумець падтэкст баек, каменціраваць іх мараль;

удасканалваць умённе шасцікласнікаў выразна чытаць байкі (з захаваннем пры чытанні аўтарскай іроніі);

прапанаваць вучням намаляваць ілюстрацыі да адной з баек або падрыхтаваць інсцэніроўку адной з баек (на выбар) з наступным іх абмеркаваннем.

Конкурс на лепшага расказчыка (1 гадзіна)

Падвядзенне вынікаў конкурсу на лепшага расказчыка, парады і заданні вучням на лета.

Асаблівасці аналізу літаратурных твораў з улікам іх родава-жанравай спецыфікі

Вучні-шасцікласнікі ўжо ведаюць асобныя тэарэтычныя паняцці, якія садзейнічаюць спасціжэнню законаў літаратурнай творчасці, – *фальклорныя жанры* (загадкі, прыказкі і прымаўкі, прыкметы і павер’і, легенды, казкі) і *жанры літаратурныя* (верш, літаратурная казка, апавяданне, аповесць), маюць уяўленне пра вершаваную і праязічную мову, тэму і ідэю, сюжэт, літаратурнага героя, асобныя мастацкія тропы. Таму на факультатыўных занятках ёсць магчымасць падвесці шасцікласнікаў да спасціжэння надзвычай складанага тэарэтычнага паняцця – *літаратурны род*. Калі засваенне паняцця жанру вымагала ад вучняў умённа рабіць абагульненне, ідучы ад канкрэтнага матэрыялу да тэарэтычных вывадаў, то ўяўленне аб літаратурным родзе прадугледжвае гатоўнасць шасцікласнікаў да больш высокай ступені абстракцыі. Разуменне спецыфікі эпасу, лірыкі і драмы ў вучняў з’явіцца тады, калі яны змогуць

асэнсаваць, што агульнае ў вершаў (напрыклад, пейзажных і патрыятычных), у апавядання і аповесці.

На канкрэтных прыкладах вучні ўсвядомілі, што ў лірычных творах раскрываецца ўнутраны свет чалавека, яго думкі, пачуцці, перажыванні, вядзецца даверлівая размова з чытачом. У эпічных творах даецца шматбаковае адлюстраванне жыцця: раскрыццё ўнутранага свету чалавека з'яўляецца толькі адной з асаблівасцей прозы, маюцца яшчэ і іншыя адметнасці – паказ падзей, учынкаў і паводзін герояў, апісанні, лірычныя адступленні. У драме выяўленне жыццёвых канфліктаў і супярэчнасцей паўстае больш востра, чым у эпасе, драматычныя творы прадугледжваюць інсцэніраванне, калі дзеянне разгортваецца на ваках у глядача. Эпічныя творы ўражваюць багаццем жыццёвых малюнкаў, дынамічным сюжэтам, рознасцю характараў герояў. Лірычныя – эмацыянальнасцю, пачуццёвасцю, даверлівасцю інтанацыі. Драматычныя творы прызначаны для пастаноўкі на сцэне. Кожны літаратурны род мае свае ўласцівасці. І каб настаўнік мог скарыстаць багаты выхаваўчы і навучальны патэнцыял вобразнага слова ў працэсе далучэння школьнікаў да высокага мастацтва, мэтазгодна падрабязней спыніцца на родава-жанравых адметнасцях мастацкіх твораў і асаблівасцях іх успрымання малодшымі падлеткамі.

Разгляд мастацкіх твораў, якія належаць да розных літаратурных родаў, вымагае своеасаблівага падыходу, бо кожны род (эпас, лірыка, драма) валодае ярка выяўленай мастацкай спецыфікай. Каб арганізаваць паўнаўвасаправаўчанае ўспрыманне мастацкага твора шасцікласнікамі, настаўнік абавязкова будзе ўлічваць яго родава-жанравую прыналежнасць. Пры гэтым неабходна, каб і вучні таксама мелі выразнае ўяўленне пра найбольш характэрныя родавыя ўласцівасці твора, з якім яны будуць знаёміцца. Таму, магчыма, будзе цалкам дарэчы на адным з факультатыўных заняткаў наладзіць асобную гаворку пра літаратурныя роды і ўласцівыя ім жанры, тым больш, што яшчэ ў пятым класе на ўроках рускай літаратуры вучні ўжо атрымалі першаснае ўяўленне пра эпас, лірыку і драму. Абапіраючыся на (хоць і мінімальныя) веды шасцікласнікаў, настаўнік прыгадае ўжо знаёмыя вучням творы і на іх прыкладзе пакажа асноўныя ўласцівасці лірыкі, эпасу і драмы. Галоўнае, каб дзеці зразумелі, што ў аснове літаратурнага роду ляжыць пэўны тып адлюстравання чалавека, спосаб абмалёўкі характараў ў жыццёвым працэсе – ад прасцейшых перажыванняў (падзея, эпізод чалавечага жыцця) да найбольш складаных (гісторыя жыцця чалавека ці нават лёс многіх людзей).

Настаўніку неабходна памятаць, што паўнаваргаснае засваенне літаратурнага твора магчыма толькі з улікам асаблівасцей яго ўспрымання вучнямі. Успрыманне мастацкага твора – складаны аналітыка-сінтэтычны працэс яго перажывання і разумення. Успрыманне патрабуе ад чытача актывізацыі ўсіх яго духоўных сіл, эмоцый, пачуццяў, творчага ўяўлення, дысцыплінаванасці мысліцельнай дзейнасці. Нездарма лічыцца, што ўспрымаць мастацтва амаль так жа цяжка, як і тварыць яго.

Кожны высокамастацкі твор невычарпальны, і любы чытач падчас знаёмства з літаратурным тэкстам адгукаецца на пачуцці і думкі, найбольш блізкія сабе. І паколькі на ўспрыманне мастацкага твора ўплываюць узростава-псіхалагічныя асаблівасці вучняў, іх асабісты жыццёвы і чытацкі вопыт, узровень культурнага і эстэтычнага развіцця, нават умовы і абставіны, пры якіх адбываецца знаёмства з творам, – у школьнікаў непазбежна ўзнікае сваё разуменне прачытанага.

Знаёмства з мастацкім творам павінна засноўвацца на эмацыянальна-вобразным успрыманні, абуджэнні ў дзяцей пачуццяў і ўяўленняў. Эмацыянальны кантакт чытача з аўтарскім настроем – зыходная ўмова ўзнікнення суперажывання, неад’емная частка ўспрымання. Сіла эмацыянальнага ўздзеяння на падлеткаў найперш залежыць ад самога твора, аднак не апошняю ролю ў гэтым працэсе адыгрываюць намаганні і педагогічнае майстэрства настаўніка. Прафесіяналізм, глыбокая асабістая зацікаўленасць у выніках сваёй працы, здольнасць уплываць на кожнага вучня дапамагаюць настаўніку стварыць на ўроку творчую атмасферу, дзе гарманічна спалучаюцца думка і пачуццё, сур’ёзная праца і духоўная асалода.

Працэс успрымання літаратурнага твора пачынаецца з узнаўлення мастацкіх вобразаў. У чытацкай дзейнасці школьніка галоўнае значэнне мае рэпрадуктыўнае ўяўленне – узнаўленне вобразаў у адпаведнасці з дадзенай выявай. Сродкі стварэння вобразаў у эпічных і драматычных творах аблягчаюць іх рэпрадуктаванне, а лірычны вобраз, часам створаны адным словам, гукам, нават паўзай, узнаўляецца ва ўяўленні малодшага падлетка няпоўна і з цяжкасцю. Асобы спосаб адлюстравання рэчаіснасці ў лірыцы праз *суб’ектыўны вобраз-перажыванне* аўтара надае чытацкаму ўспрыманню спецыфічны характар. Калі спасціжэнне эпічных твораў выклікае неабходнасць асэнсаваць рэчаіснасць у паслядоўным, разгалінаваным руху яе падзей і вобразаў, то лірыка дае магчымасць адзіным позіткам агледзець цэлы этап жыцця ці нават усё жыццё. Лірыка патрабуе ад чытача ўмення ўявіць тое, што «спрасавана» аўтарам у сціслых радках, і разгарнуць

у цэласную карціну. Пры чытанні эпічных і драматычных твораў вобразы-персанажы, якія чытач-падлетак уяўляе як жывых, рэальных людзей, параўнальна лёгка выклікаюць у яго пэўныя эмоцыі і адносіны. У лірычным жа творы пачуцці, перажыванні, вобразна выяўленыя паэтам, абуджаюць у чытача канкрэтнае ўяўленне пра лірычнага героя (у сярэдніх класах карыстаюцца тэрмінам «асоба аўтара») і фарміруюць пэўныя адносіны да яго. У працэсе ўспрымання шасцікласнікамі вобраза-перажывання адбываецца арганічнае спалучэнне іх непасрэднага эмацыянальнага ўражання, асабістых асацыяцый і вобразаў-успамінаў з аўтарскімі вобразамі. Вобраз-перажыванне адначасова ўздзейнічае на пачуцці, думкі, уяўленне вучняў. Калі ў аснове ўспрымання, напрыклад, пейзажнага верша ляжыць узнаўленне аўтарскіх вобразаў, то пры ўспрыманні філасофскага або верша грамадзянскай лірыкі моўны змест не пераводзіцца непасрэдна ў вобраз, а дзейнічае на чытача праз эмацыянальны падтэкст твора, адпаведна якому ажываюць чытацкія ўспаміны, карціны памяці, якія надаюць аўтарскім вобразам асобны характар, узмацняюць эмацыянальнасць уздзеяння.

Настаўніку неабходна ведаць, што адрозненне лірыкі ад эпасу і драмы грунтуецца на характары лірычнай *вобразнасці*. У літаратурнаўстве *мастацкі вобраз разумеюць як створаную ва ўяўленні пісьменніка карціну жыцця, якая адлюстроўвае яго думкі, пачуцці і эмацыянальна ўздзейнічае на чытача*. Мастацкі вобраз – форма паказу жыцця ў літаратурным мастацкім творы, карціна, якая выклікае ў чытача ўяўленне пра свет вакол нас, пра чалавека, прадмет, з’яву і абуджае нашы думкі, пачуцці, перажыванні. Разам з тым мастацкі вобраз ствараецца з дапамогай уяўлення і творчага вымыслу канкрэтнага аўтара.

На адным з факультатыўных заняткаў вучням неабходна паказаць, што мастацкі твор мае сістэму вобразаў (*вобразаў-персанажаў, вобразаў-інтэр’ераў, вобразаў-пейзажаў, вобразаў-эмоцый, вобразаў-сімвалаў*), створаных аўтарам, каб выклікаць у чытачоў пэўны водгук. У цэнтры эпічнага твора знаходзіцца вобраз-персанаж (або вобраз-характар, вобраз літаратурнага героя), ён не можа ўспрымацца ізалявана ад усёй вобразнай сістэмы. Уласцівая падлеткаваму ўзросту цікавасць да навакольнага свету і асобы чалавека, яго маральнага і духоўнага аблічча спрыяе засваенню паняцця «літаратурны герой». Малодшыя падлеткі ў літаратурных героях бачаць жывых людзей, хваляюцца і радуюцца за іх, як за канкрэтных асоб. Гэта не значыць, што вучні зусім не разумеюць мастацкай умоўнасці. Яны нібыта і

ведаюць, што вобраз героя – плён фантазіі пісьменніка, але працягваюць думаць пра яго і ацэньваюць яго як рэальную асобу. У вучнях жыве чытач, які «прымервае» герояў на сябе, суадносіць з імі свой асабісты вопыт. Без гэтага эфекту прыпадабнення зносіны чытача з мастацтвам робяцца збедненымі. Дзякуючы гэтай асабліваці дзіцячага ўспрымання дасягаецца найбольш моцнае ўздзеянне твора. Таму не варта знішчаць у малодшым падлетку каштоўную дзіцячую ўласцівасць бачыць у героі чалавека і па-свойму прымаць або не прымаць яго. Менавіта праз спасціжэнне літаратурнага героя школьнікі прывучаюцца бачыць у жыцці і літаратуры багацце чалавечых індывідуальнасцей і тыпаў, разумець дыялектыку характараў і адносінаў паміж людзьмі.

У лірычных творах паэт выказваецца ад імя так званага лірычнага героя (*лірычны герой – мастацкі абагульнены вобраз, які выражае пачуцці і самога паэта, і яго сучаснікаў*), аднак шасцікласнікам гэтыя тонкасці яшчэ цяжка зразумець, і таму дарэчы будзе да восьмага класа карыстацца больш даступным і зразумелым для вучняў тэрмінам «*вобраз аўтара*» («асоба аўтара»). Паняцце «мастацкі вобраз» у лірыцы патрабуе ўдакладнення. Мэтазгодна, прыгадаўшы некалькі раней вывучаных шасцікласнікамі вершаў, паказаць розныя значэнні паняцця «вобраз». Пры ўсёй цяжкасці і інфарматыўнай ёмістасці такая праца неабходная, бо да таго часу, пакуль не будзе выпрацаваны адзіны падыход да гэтага паняцця і агульны погляд на мастацкі тэкст (хаця, безумоўна, у кожнага дзіцяці сваё ўспрыманне, у многім адметнае, арыгінальнае), далейшае навучанне будзе суправаджацца ўзаемным неразуменнем. У кожным прыгаданым вершы варта вызначыць цэнтральныя вобразы, іх адрозненні паміж сабой, высветліць іх ролю ў тэксце:

1. Вобраз *аўтара*, які непасрэдна выказвае *свае* думкі і пачуцці, раскрывае *сваё* стаўленне да жыцця. Варта адразу адзначыць, што вобраз аўтара шырэйшы за рэальную асобу аўтара, таму што, уваходзячы ў сферу мастацтва, чалавечы характар набывае ў вершы абагульненыя рысы, тыповыя якасці, уласцівыя многім людзям, а сапраўдныя перажыванні паэта, не страчваючы індывідуальнасці і канкрэтнасці, робяцца агульначалавечымі.

2. Вобраз *лірычнага героя*, не атаясамленага з аўтарам. Часам у вершы нібыта прысутнічае толькі сама думка або перажыванне, аднак за гэтым усё роўна ўяўляецца асоба (далучанасць пэўнага перажывання да вобраза жывога чалавека). Лірычны герой ніколі не канкрэтызуецца настолькі, каб набыць рысы эпічнага або драматычнага героя. Гэта звязана з тым, што канчатковай мэтай усялякай канкрэ-

тызацыі ў межах лірычнага верша з'яўляецца не разгорнуты партрэт персанажа (узрост, знешнасць, імя, гістарычная, сацыяльная, бытавая і іншая характарыстыкі), а «партрэт» перажывання асобы, яе душэўнага стану. І падрабязнасці, што датычацца лірычнага героя, уводзяцца толькі ў сюжэтны верш.

3. Вобраз *прадметны* (чалавек, жывёла, рака, лес, дрэва, кветка і інш.), які дапамагае аўтару перадаць карціну перажывання, выкліканага прадметам.

4. Вобраз-*перажыванне*, які атрымлівае сваё канкрэтнае выяўленне праз рытміку, строфіку, гукавую арганізацыю верша, яго інтанацыйна-сінтаксічную структуру.

5. *Славесны, моўны* вобраз.

Такім чынам, у эпасе і драме галоўным выступае *вобраз-характар*, у аснове лірычнага твора ляжыць *вобраз-перажыванне*. Асноўным зместам вобраза ў лірыцы становіцца не столькі асоба, прадмет ці з'ява знешняга свету, колькі выкліканае імі пачуццё ці адценне яго, якое перадаецца ў арэоле канкрэтных асацыяцый са знешняга свету. Вобраз-перажыванне адлюстроўвае думкі і пачуцці чалавека ў канкрэтных момантах яго жыцця, калі перажыванне цалкам захапіла яго, і ўсе жыццёвыя сувязі адышлі на другі план.

Вучням лягчэй аналізаваць праявічныя творы – яны больш даступныя для ўспрымання, маюць сюжэт, напісаны зразумелай мовай, героі раскрываюцца ў дзеянні і г. д. Больш складаныя для ўспрымання лірычныя вершы, бо ў іх аснове ляжыць чалавечая перажыванне, чалавечая эмоцыя – замілаванне, радасць, захапленне, боль, распач, смутак, нянавісць і інш. Нельга не зазначыць, што *чалавечыя пачуцці адлюстроўваюцца і ў эпасе, без іх увогуле не існуе літаратуры*, аднак у эпічным творы перажыванні перадаюцца праз шматлікія апісанні (прыроды, побытавых рэалій, партрэта героя, яго разважанняў, паводзін і ўчынкаў), праз структуру і кампазіцыю, мову, аўтарскую пазіцыю. А перажыванне ў лірыцы ўспрымаецца як вобразнае адлюстраванне пэўнай жыццёвай з'явы, як пачуцці, эмоцыі паэта (або лірычнага героя), выкліканыя да жыцця канкрэтнай падзеяй, успамінамі пра яе, творчай фантазіяй аўтара, яго настроем. Таму неабходна звярнуць увагу шасцікласнікаў на некаторыя асаблівасці лірыкі:

– засяроджанасць на ўнутраным, духоўным жыцці чалавека (у лірыцы адлюстраваны не знешнія падзеі жыцця чалавека, а яго духоўныя пошукі, перажыванні, душэўны стан);

– эмацыянальнае стаўленне аўтара да прадмета сваёй творчасці;

– сцісласць, «канцэнтрацыя» думкі, пачуцця, мовы (перажыванні нібы згушчаныя, спрасаваныя, таму адно трапнае слова, вершаваны радок перадае складаныя душэўныя парыванні, багатую гаму пачуццяў);

– шматзначнасць сэнсу (верш ніколі не зводзіцца да перадачы адной эмоцыі, ідэі, ён мнагазначны, мае некалькі планаў);

– «змястоўнасць» і арганічная выразнасць мовы (у вершы сэнс перадаецца не толькі семантычным значэннем слоў, але і іх гучаннем, рытмічнай арганізацыяй, якая сама па сабе мацней уздзейнічае на чытача. І калі што-небудзь змяніць у гучанні, парадку слоў, інтанацыі, рытме, то непазбежна зменіцца змест).

Нельга не сказаць таксама і пра тое, што лірычны верш убірае ў сябе багаты і разнастайны жыццёвы досвед паэта. Таму падлеткам, якія яшчэ не маюць уласнага вопыту (ці маюць яго ў выглядзе асобных назіранняў, а не ў абагульненым выглядзе), бывае надзвычай цяжка ўключыцца ў атмасферу аўтарскага перажывання. Яно ім проста незнаёмае.

Усе гэтыя моманты, безумоўна, вучні не змогуць засвоіць адразу, таму настаўніку не варта паведамляць іх як апрыёрныя, а лепш даводзіць паступова і на канкрэтных прыкладах.

Асноўныя падыходы да вывучэння лірычных твораў

Лірыка мае асобую прыцягальную сілу, надзвычайную здольнасць даходзіць да самых патаемных глыбінь чалавечай душы, пакідаць у ёй незгасальны свет. Лірычныя творы заўсёды шчырыя і даверлівыя, яны эмацыянальна захапляюць чытача, уключаюць яго ў сферу перажыванняў паэта, выклікаюць суперажыванне. Гэта стварае ілюзію саўдзелу, сатворчасці паэта і чытача. Лірычная вобразнасць, непасрэднасць, інтымнасць і цеплыня, яркасць і свежасць фарбаў, мастацкая імпульсіўнасць уздзейнічаюць на эмацыянальную сферу чалавека. Уласцівыя лірычным творам структурная суразмернасць, рытмічнасць, меладычнасць і гармонія, спалучаючыся з асобай ёмістасцю, значнасцю і каларытнасцю слова, узмацняюць гэта ўздзеянне.

Аднак спецыфічныя мастацкія асаблівасці лірыкі выклікаюць і пэўныя цяжкасці пры яе вывучэнні ў школе. Вядома кожнаму настаўніку, што лірычныя творы найбольш складаныя для ўспрымання вучнямі-падлеткамі, бо ні адзін з літаратурных родаў не ўспрымаецца так спецыфічна, як лірыка – найбольш суб'ектыўны від літаратурнай творчасці.

ці. Непасрэдны зварот да інтымнага свету чалавека, яго асабістых пачуццяў, высокая кандэнсацыя думкі пры мінімальнай колькасць слоў, эмацыянальная ісэнсавая насычанасць паэтычнай мовы, метафарычнасць вобразаў, багацце сродкаў мастацкага выяўлення, эмацыянальны падтэкст лірычных твораў ускладняюць іх успрыманне школьнікамі – чытачамі з невялікім жыццёвым і чытацкім вопытам, неразвітымі здольнасцямі да аналізу сваіх і аўтарскіх душэўных перажыванняў, да ўспрымання «дарослых» пачуццяў, філасофскіх роздумаў, эстэтычнай ацэнкі з’яў рэчаіснасці, адлюстраваных у лірычных творах. Ды і сама форма лірычных твораў, часцей за ўсё вершаваная, цяжэй, чым проза, успрымаецца вучнямі, бо патрабуе напружанай увагі да кожнага слова. Вобразнасць, рытміка, мелодыка, спецыфічная будова, высокая скандэнсаванасць думкі, сцісласць, невялікі аб’ём верша (калі праз нямногія гукі, словы, нават паўзы неабходна спасцігнуць глыбокі сэнс, зразумець аўтарскія асацыяцыі і эмоцыі) надзвычай абцяжарваюць разуменне лірычных твораў падлеткамі. І дзеці губляюцца, сустрэўшыся з несупадзеннем паняцця і вобраза, часам не разумеюць твор, хоць кожнае яго слова паасобку вядомае і зразумелае. Таму вучні часам выказваюць негатывныя адносіны да лірыкі, і задача настаўніка – раскрыць прыгажосць, гарманічнасць лірычных твораў, багатую гаму пачуццяў, выказаных у іх. Самая вялікая цяжкасць – далучыць дзяцей да шматграннага душэўнага вопыту праз суперажыванне і ўсведамленне яго прыгажосці і каштоўнасці. Уласцівыя падлеткаваму ўзросту шчырасць, эмацыянальнасць, нестэрэатыпнасць мыслення, жаданне імгненна адгукнуцца на аўтарскі настрой дапамогуць настаўніку ў гэтай справе. Тым больш, што лірыка займае асаблівае месца ў выхаванні пачуццяў і эмацыянальнай успрымальнасці школьнікаў. Яна здольная максімальна актывізаваць эмацыянальную сферу чытачоў, выклікаць моцныя асабістыя эмацыянальныя ўзрушэнні. Раскрываючы багацце і шматграннасць перажыванняў чалавека, яго высокіх душэўных парыванняў, лірычныя творы абвастраюць эмацыянальную ўражлівасць дзяцей, спрыяюць выхаванню мастацкага густу і культуры пачуццяў, фарміруюць перакананні падлеткаў.

Настаўнік можа звярнуцца да шасцікласнікаў з эмацыянальным словам пра тое, што лірычныя творы – гэта велічны і непаўторны свет, які раскрывае нам, чытачам, багатую гаму аўтарскіх думак і перажыванняў (асалоду, радасць, любоў, замілаванне, тугу, расчараванне, абурэнне, боль, роспач і інш.). Паэт давярае нам таямніцы сваёй душы, спадзеючыся на тое, што мы правільна яго зразумеем, адгукнёмся ўвагай і шчырасцю на споведзь яго сэрца. Мастацкае слова нікога не можа

пакінуць абьякавым, яно ажыўляе ў фантазіі чытача розныя вобразы, выклікае асабістыя ўспаміны. Паэт дзеліцца з намі сваімі перажываннямі і разважаннімі, імкнецца выявіць сваю любоў да прыроды, перадаць захапленне прыгажосцю свайго краю, багаццем і мілагучнасцю роднай мовы, выказаць заклапочанасць яе сучаснымі станам. Яму пад-уладна мастацкае слова, якое стварае сапраўдны чуд.

Настаўнік патлумачыць (зноў жа на канкрэтных прыкладах), што толькі лірыцы ўласціва вобразнае выяўленне чалавечых пачуццяў, перажыванняў, эмоцый саміх па сабе, у самараскрыцці, без якой-небудзь сюжэтнай матывіроўкі. Паэт не імкнецца да шырокага сюжэтнага адлюстравання шматграннасці жыцця і поўнай абмалёўкі чалавечых характараў у адным творы, ён толькі абмяжоўваецца асобнымі момантамі, што найбольш уразіў яго ўяўленне, і выказвае з гэтай нагоды свае думкі і пачуцці. Таму для лірыкі характэрна не апісанне жыццёвых падзей і з'яў, а эмацыянальны водгук, духоўная рэакцыя на іх, пачуццёвае іх успрыманне і асэнсаванне. Праз шматлікія адценні чалавечых пачуццяў (каханне, захапленне, радасць, удзячнасць, нянавісць, пагарду, гнеў, страх, крыўду, смутак, горыч і іншыя эмоцыі) паўстае ў лірыцы акаляючы свет у яго разнастайных праявах. Менавіта *адлюстраваннем жыцця праз суб'ектыўнае перажыванне* і вызначаецца лірыка.

Надзвычай проста патлумачыць месца і ролю асобы аўтара ў мастацкім творы на прыкладзе лірычнага верша. Асоба аўтара выступае ў лірыцы паўней, ярчэй, чым у эпасе і драме. Лірычнае перажыванне з'яўляецца выражэннем уласнага «я» паэта, яго ўнутранага інтэлектуальна-эмацыянальнага свету, які, аднак, мае агульначалавечае значэнне. У лірыцы, як ні ў якім іншым родзе, адлюстроўваюцца маральна-этычнае крэда аўтара, яго жыццёвая філасофія, эстэтычная ацэнка з'яў рэчаіснасці. Аднак кожны паэт – прадстаўнік пэўнага сацыяльнага асяроддзя, канкрэтнай гістарычнай эпохі, і таму лірычнае перажыванне ў творы – гэта мастацкае абагульненне пэўнага грамадскага погляду, абумоўленага канкрэтнымі гістарычнымі абставінамі.

Чытачамі лірычны твор успрымаецца як жывая карціна духоўнага жыцця чалавека, як выяўленне свету яго думак і пачуццяў, калі яны здольны ўявіць тую мастацкую логіку, якая падказала паэту выразныя сродкі канкрэтызацыі лірычнага перажывання. Гэта дазваляе зразумець і ацаніць мастацкія вартасці твора, яго эмацыянальную афарбоўку, лексічнае і інтанацыйнае багацце, гукавую інструментарную і інш.

Слова – самы эфектыўны, жывы і рухомы сродак перадачы думак і эмоцый. У вершы слова – сапраўдны чарадзейны знак. Яно і карціна,

якая нясе ў сабе аўтарскую эстэтычную ацэнку рэчаіснасці, і сэнсавая, і эмацыянальна-псіхалагічная адзінка. Але ў лірыцы значнае не толькі слова, але і рытм, гук, метр, рыфма, паўза. Само гучанне вершаванай мовы, мелодыка верша ў лірыцы набываюць сэнсавае і мастацкае значэнне. У лірыцы змястоўнасць формы асабліва відавочная.

У рабоце настаўніку трэба ўлічваць, што лірыка не мае выразнай жанравай класіфікацыі. Часта ў лірычным творы пераплятаюцца розныя жанры, сучасныя і даўнейшыя. Таму ў сучаснай практыцы лірычныя творы групуюць у залежнасці ад тэматычнай дамінанты, паколькі ў адным перажыванні паэта могуць выяўляцца розныя адценні: агульначалавечыя і асабістыя, грамадзянскія і філасофскія, патрыятычныя і інтымныя. Паколькі жыццё людзей шматграннае, іх духоўныя патрабаванні неаднолькавыя, аднаму паэту ў канкрэтны выпадак жыцця бліжэйшым аказваецца ўнутраны свет чалавека або жыццё прыроды, а другога больш хвалююць грамадзянскія памкненні: гісторыя і лёс народа, краіны, чалавецтва. Інтымная лірыка дапамагае паглыбіцца ў сябе, грамадзянская – паказвае сацыяльныя і псіхалагічныя сувязі асобы з грамадствам, рухам гісторыі. Канешне, такія жанравы падзел вельмі ўмоўны. Звычайна ў адным творы пераплятаюцца самыя розныя матывы, і яго эстэтычная вартасць вызначаецца не тэматычнай актуальнасцю, а талентам паэта, глыбінёй мастацкага абагульнення, тыповасцю выяўленых пачуццяў, вобразным ладам, гармоніяй формы і зместу.

У праграме факультатыва для шостага класа прадстаўлены лірычныя творы рознай тэматыкі. У першай тэме («*Слова прамאўляе...*») прапанаваны для разгляду творы патрыятычнага гучання, прысвечаныя ўслаўленню роднага краю, апяванню яго слаўнай гісторыі, найпрыгажэйшай для кожнага беларуса сваёй зямлі. У чацвёртай тэме – «*Слова чаруе...*» – шырока пададзена прыродаапісальная лірыка. Вершы разнастайныя па настроі, унутраным змесце, вобразнасці: у іх прырода паўстае адухоўленай, непаўторнай у сваёй прыгажосці, з багаццем фарбаў, колераў, адценняў, гукаў, зменлівай і чароўнай, рамантызаванай і рэалістычнай. Прырода для паэтаў – крыніца радасці і эстэтычнай асалоды, духоўнай моцы і творчага натхнення. З любоўю і замілаваннем малююць яны беларускія краявіды. Паэты – асобы выключныя, чуйныя, адораныя асобым талентам і разам з тым бясконца ўлюбёныя ў прыроду, яны ўмеюць не толькі заўважаць прыгожае ў жыцці і прыродзе, але і адмыслова выказаць свае думкі і разважанні, перадаваць эмоцыі і пачуцці ў паэтычных радках, знайшоўшы для кожнай прыроднай з’явы, для кожнага малюнка найбольш трапныя словы і вобразы.

Здавалася б, падлеткі могуць лёгка «ўбачыць» усе колеры і фарбы прыроды, «пачуць» усе яе гукі, адчуць стан душы аўтара, яго хвалеванні і перажыванні. Між тым вопыт паказвае, што вывучэнне пейзажнай лірыкі ў сярэдніх класах выклікае пэўныя цяжкасці. Вобразнасць, рытмічнасць, музыкальнасць, своеасаблівы паэтычны сінтаксіс вершаванай мовы (у спалучэнні з недастаткова развітым творчым уяўленнем шасцікласнікаў) ускладняюць разуменне лірычных твораў. Не спрыяюць пазітыўнаму стаўленню дзяцей да прыродаапісальных вершаў адсутнасць у лірычных творах сюжэта, выразнага дзеяння, засяроджанасць на раскрыцці душэўнага стану чалавека (які малодшым падлеткам цяжка зразумець – не хапае так неабходнага ўласнага эмацыянальнага і жыццёвага вопыту). І нават той факт, што ў пятым класе на ўроках літаратуры вучні ўжо знаёмліліся з пейзажнымі вершамі і, здавалася б, павінны быць гатовымі да сустрэчы з прыродаапісальнымі творамі (назапашаны асобныя ўспаміны, зведаны блізкія перажыванні, засталіся ў памяці найбольш яркія вобразы, ды і тэарэтычна яны нібыта лепш падрыхтаваны, бо ведаюць асобная сродкі мастацкага выяўлення), не надта спрашчае сітуацыю. Настаўнік (калі ён сам захоплены лірыкай) на кожных занятках будзе спрабаваць данесці да сваіх выхаванцаў прыгажосць і непаўторнасць новага паэтычнага шэдэўра, імкнуча «ўлюбіць» падлеткаў у паэзію на ўсё жыццё. І гэта карпатлівая праца абавязкова будзе ўзнагароджана. Арганізоўваючы на занятках вывучэнне лірычнага верша, настаўнік папярэдне абавязкова падрыхтуе запамінальную сустрэчу з творам, эмацыянальна настроіць вучняў. Неабходна імкнуча, каб кожныя такія заняткі становіліся сапраўднай падзеяй. У гэтай справе важнае ўсё: сам верш, майстэрства і эрудыцыя настаўніка, яго асабістае стаўленне да паэзіі, эмацыянальная настроенасць і зацікаўленасць вучняў.

Вывучэнне лірычнага твора звычайна ўключае наступныя моманты: уступныя заняткі, або падрыхтоўка да першаснага ўспрымання; выразнае чытанне верша настаўнікам, у выніку чаго адбываецца непасрэднае вучнёўскае ўспрыманне; чытанне твора самімі вучнямі і яго першаснае асэнсаванне; аналіз; праверка настаўнікам, наколькі глыбока і ўсвядомлена спасцігнуты твор; выразнае чытанне тэксту вучнямі, завучванне верша на памяць. Гэтыя моманты з'яўляюцца абавязковымі (апроч завучвання на памяць) і ў кожным канкрэтным выпадку будуць адрознівацца толькі метадыкай правядзення.

Знаёмства на факультатывных занятках з любым мастацкім творам, а тым больш з лірычным, амаль заўсёды пачынаецца з падрыхтоўкі школьнікаў да яго ўспрымання. Твор будзе спасцігнуты толькі ў тым

выпадку, калі адлюстраваныя ў ім эмоцыі ўжо знаёмы дзецям. Пры яго ўспрыманні неабходна эмацыянальная настроенасць, і, паколькі эмацыянальны вопыт малодшых падлеткаў абмежаваны, настаўнік папярэдне клапаціцца, каб як мага больш далікатна ўвесці вучняў ў пэўную атмасферу, падрыхтаваць гатоўнасць да сустрэчы з вершам.

Існуюць розныя формы падрыхтоўкі вучняў да ўспрымання лірыкі, жыццё і практыка прапануюць усё новыя віды ўступных заняткаў, а метадыка іх правядзення бясконца ўдасканальваецца. Кожны мастацкі твор непаўторны, а фантазія і творчыя пошукі настаўніка бязмежныя. Настаўнік можа звярнуцца да вучняў з эмацыянальным уступным словам (уласнай лірычнай імпрэсіяй, аповедам пра асобны цікавы выпадак з жыцця паэта ці творчую гісторыю верша, пазнаёміць з асобнымі ўспамінамі паэта або яго сучаснікаў і інш.) або наладзіць з імі гутарку, арганізаваць завочную альбо сапраўдную экскурсію ў прыроду, выкарыстаць творы жывапісу і музыкі або загадзя падрыхтаваныя вучнёўскія малюнкi і творчыя замалёўкі, прапанаваць прагляд фрагмента тэлесюжэта і г. д. Нарэшце, магчыма спалучэнне розных відаў працы. Толькі разнастайнасць формаў і метадаў працы дасць неабходны плён. Аднак іх выбар не павінен быць выпадковым – усё вызначаецца спецыфікай твора, агульнымі накірункамі яго аналізу, тымі выхаваўчымі задачамі, што ставіць настаўнік, улічваючы магчымасці вучняў. Важна, каб падрыхтоўка да ўспрымання была змястоўнай, цікавай, эмацыянальнай і непрацяглай па часе.

Найбольш пашырана ў школьнай практыцы ўступнае эмацыянальнае слова настаўніка. Да яго мэтазгодна звяртацца ў тым выпадку, калі інфармацыя, якую неабходна данесці да вучняў, незнаёмая, даволі аб'ёмная, а часу небагата. Напрыклад, калі твор звернуты да мінулага, настаўнік вымушаны распавесці пра эпоху, у якой жыў і тварыў пісьменнік, як нараджалася і выспявала задума твора, паведаміць, які матэрыял пакладзены ў яго аснову, карацей кажучы, у даступнай форме пазнаёміць вучняў з творчымі пошукамі аўтара, выявіць перадумовы ідэйна-мастацкай задумы твора. Няўвага да творчай гісторыі прыводзіць да спрошчанай трактоўкі тэксту. І паколькі малодшыя падлеткі найўна-рэалістычна ўспрымаюць творы, і для іх аўтар – канкрэтны чалавек, варта ўжо з самага пачатку літаратурнай адукацыі далучаць іх да сакрэтаў стварэння мастацкага вобраза, закладваць аснову для яго далейшага паглыблення, адбіраючы найбольш яркія і даступныя прыклады.

Падчас знаёмства з прыродаапісальнымі вершамі добры плён даюць таксама экскурсіі ў прыроду, хоць вымагаюць шмат часу і сур'ёзнай падрыхтоўкі, аднак на факультатыўных занятках іх ажыццявіць

значна лягчэй, чым на ўроку. Адзіная ўмова – каб такая экскурсія была вобразна і эмацыянальна сугучна твору, які будзе разглядацца (напрыклад, пры вывучэнні верша з восеньскім пейзажам дарэчы будзе сузіраць асеннюю прыроду), ці кантрастная – тады варта ісці ад супрацьлеглай карціны прыроды, але ў памяці актыўна ажывіць блізкія вершу вобразы і малюнкi.

Даследаванні псіхолагаў і педагогаў сведчаць, што жыццё прыроды адкрываецца дзецям значна раней, чым складаны свет чалавечых адносін, што слыхавыя і зрокавыя ўражанні ўздзейнічаюць на іх мацней, чым вобразна-сэнсавыя, і што сваёй разнастайнасцю прырода задавальняе патрэбы малодшых падлеткаў у змене ўражанняў. І калі гэта так, то назіранні за прыродай могуць стаць для шасцікласнікаў шляхам у чароўны свет прыгожага, свет мастацтва, і задача настаўніка – навучыць падлеткаў бачыць і разумець прыроду ў жыцці і мастацтве. Падчас экскурсіі ён дапаможа сваім выхаванцам заўважыць у прыродзе характэрнае і адметнае, непаўторнае, убачыць тыя дэталі, моманты і прыродныя з’явы, на якія вучні самі не звярнулі б увагі. Варта прапанаваць ім паспрабаваць дакладна, ярка і прыгожа апісаць словамі тыя карціны, якія яны бачаць. Працэс назірання за прыродай павінен быць актыўным, запоўненым індывідуальнымі і калектыўнымі пошукамі найбольш выразных і трапных слоў, каб перадаць убачанае і выказаць свае эмоцыі. Магчыма, не адразу вучні знойдуць патрэбныя словы, але такія спробы ім пойдучы на карысць. Сумесная праца дапаможа дзецям пераканацца, як важна і разам з тым цікава і прыемна знайсці неабходнае слова. Кожная такая знаходка – маленькае адкрыццё. Пошук найбольш трапнага і выразнага слова будзе паступова набліжаць вучняў да стварэння «свайго» мастацкага вобраза.

Працэсы спасціжэння прыроды і мастацтва ўзаемазвязаныя. Не толькі назіранне за прыроднымі з’явамі дапамагае глыбей успрыняць мастацкі твор, але і, наадварот, дасканаласць паэтычных радкоў абвастрае ўвагу дзяцей да прыроды, вучыць іх заўважаць багацце фарбаў і гукаў, пашырае ўяўленні аб навакольным свеце, дапамагае зразумець і ў пэўнай ступені нават перажыць пачуцці, што зведаў паэт.

Мастацкі твор – самае галоўнае на занятках. Хвіліны непасрэднага знаёмства з вершам, калі твор чытае сам настаўнік, найбольш уздзейнічаюць на пачуцці вучняў, і ад выразнасці настаўніцкага чытання ў значнай ступені залежыць вучнёўскае ўспрыманне. Пажадана, каб пры кожнай сустрэчы з пейзажным тэкстам у вучняў узнікала пачуццё, якое яшчэ Арыстоцель назваў «радасцю пазнавання», каб у іх абуджаліся асацыяцыі з некалі ўбачанымі імі карцінамі прыроды, каб

дзеці адчувалі штосьці знаёмае і блізкае іх сэрцу, а паэтычныя радкі адгукаліся ў іх душы ўжо зведаным, перажытым уражаннем. Тады ствараецца той цесны кантакт паміж паэтам і вучнем, без якога цяжка спасцігнуць твор.

У працэсе знаёмства вучняў з лірычным творам важна найперш: выклікаць у вучняў цікавасць да твора, жаданне яго пачуць або прачытаць;

фарміраваць уменні шасцікласнікаў узнаўляць паэтычныя вобразы і карціны, дапамагчы ім спасцігнуць эмацыянальныя і сэнсавыя акцэнтны верша, яго агульны пафас, аўтарскае перажыванне, заахочваць дзяцей выказаць уласныя адносіны да твораў і абгрунтаваць сваю ацэнку;

навучыць падлеткаў супастаўляць тэматычна блізкія вершы (на змеце, гучанні, настроі, аўтарскіх пачуццях, вобразах, будове, інтанацыі);

вучыць асэнсавана і выразна чытаць лірычныя творы (разумець пафас, спасцігаць вобразны лад, інтанацыйнае багацце, адчуваць мелодыку верша, адметнасці рытму).

Першааснае ўспрыманне – аснова для аналізу. Аналізуючы верш, падлеткі вучацца ўзнаўляць у сваім уяўленні карціны, створаныя паэтам, больш чула і ўважліва ставіцца да слова, спасцігаць мастацкія вобразы, асэнсоўваць аўтарскія пачуцці. Пры гэтым развіваецца эмацыянальная сфера вучняў, адточваюцца думкі, фарміруецца іх уласная пазіцыя.

Аднак для паўнацэннага ўспрымання твора мала аднаго чытання, якім бы кваліфікаваным, высокамастацкім яно ні было. Патрэбны аналіз тэксту. Ён неабходны нават тады, калі самастойна ўзнікшае ўражанне – правільнае, бо яно яшчэ не дастаткова асэнсавана дзецьмі. Часам настаўнікамі выказваецца думка, нібы аналіз не заўсёды дапамагае, а бывае, што і шкодзіць успрыманню, асабліва пры разглядзе пейзажнага верша, і дастаткова толькі выразна яго прачытаць, бо аналіз нібыта знішчае эмацыянальнае ўзрушэнне, узнікшае пры непасрэдным знаёмстве з творам. Між тым аналіз, правільна і цікава арганізаваны, не толькі не «засушвае» твор і не знішчае ўражання ад выразнага чытання, а, наадварот, паглыбляе разуменне прачытанага, выходзіць на вышэйшы ўзровень і свядомых адносін да верша, дае магчымасць спасцігнуць суладнасць мастацкай формы і зместу, адчуць настрой і зразумець пачуцці, выказаныя ў мастацкім тэксце. Усё залежыць ад майстэрства настаўніка. Паколькі станоўчая адметнасць успрымання школьнікаў – суперажыванне, эмацыянальны водгук, уменне «заразіцца» аўтарскімі пачуццямі, вельмі важна наладзіць вывучэнне твора такім чынам, каб, не губляючы эмацыянальнасці,

узняцца ад літаральнага ўспрымання вобразаў да іх абагульненага сэнсу. На жаль, на практыцы аналіз часам падмяняецца простым пераказам зместу твора (нават верша!), вызначэннем тэматыкі, простым пералікам тروпаў. Хаця галоўная мэта работы над выяўленчымі сродкамі мовы не ў тым, каб вучні маглі знайсці іх у тэксце, а каб разумелі іх месца ў вершы, ролю ў стварэнні вобраза, навучыліся цаніць не толькі сэнс сказанага, але і трапнасць, дасканаласць мовы, яркасць і арыгінальнасць вобразаў.

Поспех аналізу залежыць ад многіх фактараў, але галоўныя з іх – майстэрства і асабістая зацікаўленасць настаўніка, адпаведнасць аналітычных задач жанру і зместу мастацкага твора, улік першаснага ўспрымання вучняў і іх патэнцыйных магчымасцей. У вучняў сярэдніх класаў ужо праяўляюцца някепскія аналітычныя здольнасці, і пры аналізе твора неабходна адточваць іх думку, вучыць сур’ёзнаму падыходу да твора, пранікненню ў сутнасць з’яў, бачыць паміж імі ўнутраны сувязі, высвятляць іх значэнне. Пасільныя цяжкасці не палохаюць падлеткаў, а, наадварот, заахвочваюць да пошуку, выклікаюць цікавасць да працы.

Асноўныя задачы школьнага аналізу лірыкі – паглыбіць непасрэднае ўспрыманне твора, выклікаць эмацыянальны водгук, суперажыванне, давесці мімалётнае ўражанне да ўзроўню эстэтычнага пачуцця; дапамагчы вучням спасцігнуць глыбіню твора, багацце патэтычных вобразаў і ролю моўных выяўленчых сродкаў у іх стварэнні; дасягнуць яркага і адэкватнага ўзнаўлення створаных паэтам карцін; праз асобныя назіранні падвесці школьнікаў да разумення абагульненай думкі; паказаць змястоўнасць элементаў формы; дапамагчы зразумець, што ў цэнтры кожнага твора – чалавек (лірычны герой) са сваімі думкамі і перажываннямі, характарам і настроем. Аднак для дасягнення гэтых мэт не можа быць агульнапрынятых «рэцэптаў», бо кожны высокамастацкі твор непаўторны і невычэрпны. Трэба мець на ўвазе яшчэ адзін аспект: аналіз верша дае вучню магчымасць у вербалізаванай форме (замацаванай ў слове) зафіксаваць перажыванне як важны жыццёвы факт. З такіх фактаў, як з часцінак, будуюцца ўнутраны свет падлетка.

Сапраўдны аналіз не толькі не знішчае ўражання ад твора, але, наадварот, павінен узмацніць першаснае ўспрыманне, паглыбіць узнікшыя эстэтычныя пачуцці. На жаль, часам настаўнікі, імкнучыся данесці да вучняў як мага больш інфармацыі, стараюцца распавесці пра твор як мага больш – ад часу яго стварэння і месца выдання да разгляду ўсіх яго дэталей. Аднак такі аб’ём фактаў не заўсёды на карысць малодшым падлеткам і не заўсёды патрэбны ім.

Існуе ў школьнай практыцы яшчэ адна распаўсюджаная памылка. Імкнучыся максімальна раскрыць ідэйна-мастацкае багацце твора, настаўнік засяроджвае ўвагу дзяцей на момантах, зразумелых ім і без тлумачэння. На неістотныя пытанні і заданні губляецца шмат часу, а праблемы, цяжкія для самастойнага іх спасціжэння вучнямі, застаюцца па-за ўвагай настаўніка. Такі аналіз аказваецца нецікавым і збедненым. Непрадуктыўнымі бываюць і выпадкі, калі настаўнік, належным чынам не падрыхтаваўшы глебу для паўнаwartаснага разгляду твора, усе вывады робіць сам, вучням жа застаецца проста прымаць іх на веру, і таму такі аналіз не знаходзіць эмацыянальнага водгуку ў школьнікаў.

Лірычны верш, як ніякі іншы літаратурны жанр, патрабуе ад чытача эмацыянальнага ўваходу ў вобразны лад тэксту. Аднак пры аналізе лірыкі існуе небяспека, што вучні могуць аўтарскія пачуцці падмяняць сваімі (у адпаведнасці з уласным жыццёвым досведам). Цяжкасці «перанясення» паэтычнага зместу ў план асабістых перажыванняў звязаны з неразвітасцю бачання, адналінейнасцю разумення паэтычнага вобраза. Часам пры чытанні і недасканалым аналізе верш распадаецца на асобныя радкі, часткі, якія не спалучаюцца ў адзінай плыні. Раскрыць рух паэтычнай думкі, выявіць адценні пачуццяў, устанавіць прычыны іх зменлівасці, спасцігнуць вобразы – важнейшыя задачы аналізу. Фарміраванне чытацкіх аналітычных уменняў ускладняецца яшчэ і тым, што немагчыма выпрацаваць алгарытм аналізу лірычнага верша: вучні кожны раз сустракаюцца з новым для іх мастацкім светам, з новай мастацкай сістэмай і творчай індывідуальнасцю паэта. У аснове мастацкага слова ляжыць вобразнасць, якая праяўляецца ў адзінстве цэласнай паэтычнай карціны (вобраза) і мастацкай дэталі. Зразумець і адчуць мастацкае цэлае можна толькі пры ўмове глыбокага пранікнення ў сістэму мастацкіх дэталей, адчування і асэнсавання непаўторнасці мастацкай тканіны верша, арыгінальнасці яго вобразнага ладу, мовы. А якраз гэтыя моманты часцей за ўсё выпадаюць з-пад увагі настаўніка і вучняў.

Каб вучні змаглі паступова авалодаць уменнем выразна чытаць лірычныя творы, на факультатыўных занятках, варта апроч глыбокага пранікнення ў мастацкую тканіну вершаў (аналізу іх тэкстаў), узнавіць і паглыбіць веды шасцікласнікаў пра культуру маўлення і ўдасканалваць іх чытальніцкія ўменні, набытыя ў пятым класе – выразна і дакладна вымаўляць гукі, словы, сказы, вызначаць лагічныя націскі, расстаўляць паўзы, працаваць над дыкцыяй, тэмпам чытання, інтанацыяй. Авалоданне тэхнікай выразнага чытання і змястоўнага

выказвання, развітае творчае ўяўленне, уменне спасцігаць лагічную сутнасць і эмацыянальна-вобразную выразнасць мастацкага твора – шлях да авалодання культурай маўлення.

* * *

Праграма прапануе для вывучэння нізку патрыятычных вершаў, прысвечаных услаўленню, апяванню бацькоўскай зямлі, прызнанню ў шчырай сыноўняй любові да яе. Падчас разгляду верша **Генадзя Бураўкіна «Край мой»** асноўную ўвагу шасцікласнікаў мэтазгодна засяродзіць на форме маналога, з якім паэт звяртаецца да свайго краю як да жывой, самай дарагой на свеце асобы, каб прызнацца ў сваёй шчырай любові, на шэраг мастацкіх вобразаў, простых на першы погляд, але такіх родных, такіх мілых сэрцу паэта, – праз іх ён выяўляе свае пачуцці: *зрэбны ўбор роднай зямлі; зялёны луг; сіні бор; каля дарогі жыта ў полі; вярба старая ля ракі; у жоўтым восеньскім прыполе рабін даспелых аганькі; гаёў бялюткая бяроза; густы блакіт лясных азёр; лён, зусім як неба, сіні; усе ў рамонках берагі...* Паэт называе сваю Бацькаўшчыну «*Мой беларускі, мой адзіны // Край, ад калыскі дарогі*». Інтанацыя верша задушэўная, даверлівая, пяшчотная, спакойная, без патэтыкі і воклічаў. Акцэнт ва ўсёй зрокавай карціне робіцца на асноўных колерах – сінім, зялёным, белым, жоўтым, чырвоным (на фоне золата восені зіхацяць яркія агеньчыкі-зорачкі рабінавых гронак). Аналізаваць верш можна прыкладна ў такім накірунку:

– Якой уяўляецца паэту родная зямля? Якія карціны ўсплываюць у яго памяці? Пра што нагадваюць знаёмыя краявіды?

– Якія пачуцці абудзіла ў паэта сустрэча з мілымі сэрцу мясцінамі? Знайдзіце ў тэксце выразныя доказы таго, што аўтар з вялікай пяшчотай, замілаваннем, любоўю ставіцца да сваёй Бацькаўшчыны.

– Якім паўстае ў вершы вобраз Радзімы? Чаму паэт называе родны край *адзіным, ад калыскі дарогі*?

– Раствлумачце паэтычны вобраз: *у жоўтым восеньскім прыполе рабін даспелых аганькі*.

– Якія радкі верша, на вашу думку, найбольш дакладна перадаюць душэўны стан паэта, яго хваляванні і перажыванні?

– Якім вам уяўляецца аўтар верша?

– Якія паэтычныя вобразы падаліся найбольш блізкімі і сугучнымі вашаму ўспрыманню Радзімы?

– Падзяліцеся сваімі ўражаннямі ад верша. Паспрабуйце перадаць іх у сваім чытанні.

Верш *Сяргея Законнікава «Зямля мая...»* па-свойму раскрывае тую ж тэму – праяўленне любові і пяшчоты да роднай зямлі, замілавання яе някідкай прыгажосцю, сцвярдженне думкі, што жыццё без Радзімы – непаўнацэннае, немагчымае. Уся сіла верша ў яго вобразнасці, эмацыянальнасці, гарманічнасці. Твор мае адметную форму, вобразны лад будзеца на шматлікіх параўнаннях: *зямля – як дзіва, як першы дотык любася рукі, як у сяжытку млосную лёдзінка, як на кашулі белай васількі*. Тут што ні параўнанне, то арыгінальны мастацкі вобраз, і з кожным радком узмацняецца выяўленне аўтарскага пачуцця. Варта прапанаваць шасцікласнікам, каб яны паспрабавалі растлумачыць паэтычныя вобразы, паразважалі над наступнымі радкамі, дзе новыя вобразы зноў жа раскрываюцца праз параўнанні: *Мне б толькі быць з табой – // ну, хоць бы верасам, // Расінкай, // што пад промнямі дрыжыць*.

Будзе дарэчы ўзнавіць досвед шасцікласнікаў у выразным чытанні паэтычных твораў і прыгадаць, што выразнае чытанне – гэта свайго роду мастацтва. Затым прапанаваць вучням правесці на адным з заняткаў конкурс на лепшае выразнае чытанне лірычных твораў і самастойна падрыхтаваць для гэтага адзін з вершаў (на выбар). Неабходна пры гэтым вызначыць яго настраёнасць, абудзіць у сваім уяўленні вобразы, створаныя паэтам, выдзеліць голасам словы, найбольш важныя для перадачы сэнсу верша (зробіць на іх лагічны націск), расставіць паўзы, якія дапамогуць акрэсліць закончанасць думкі, завершанасць намалёванай карціны, каб перадаць голасам думкі і пачуцці, выказаныя аўтарам у вершы, і выклікаць у слухачоў сапраўднае ўзрушэнне.

Верш *Янкі Сіпакова «Дружа мой...»* вылучаецца сярод іншых твораў грамадзянскай тэматыкі найперш формай – звароткам да ўяўнага сябра (ім можа быць блізкі друг, знаёмы суразмоўца, выпадковы шчыры спадарожнік у вандроўцы або нават незнаёмы чытач, якому паэт адважыўся даверыць свае патаемныя думкі і мары і падараваць самае дарагое, што ён мае, – светлыя ўспаміны свайго дзяцінства). Будзе дарэчы прапанаваць вучням параўнаць гэтыя вершы, блізкія па тэматыцы, ідэі, аўтарскім перажыванні, і запытацца, чым яны прынцыпова розняцца. Тут і высветліцца, што гэтыя вершы (як і ўвогуле ўсе лірычныя творы) адрозніваюцца найперш *сродкамі выяўлення аўтарскага пачуцця* – вобразнасцю, лексікай, паэтычным сінтаксісам, формай, мелодыкай, інтанацыяй.

Супастаўленне вершаў, іх вобразаў, настраёнасці, будовы, гукавой інструментарыі, інтанацыйнай выразнасці паслужыць штуршком для ўласнай творчасці шасцікласнікаў. Таму пры падвядзенні

вынікаў можна прапанаваць вучням прыгадаць свае бачанні, уражанні і пачуцці і пастарацца як мага дакладней расказаць пра іх у сваім вершы ці вуснай замалёўцы «Мая зямля» («Мой край», «Мой родны кут» і інш.).

Асобныя аспекты вывучэння эпічных твораў

Значную частку праграмы факультатыва складаюць эпічныя творы. У цэнтры эпічных твораў – жыццё, лёс чалавека ў яго складаных і разнастайных праявах. Выключна вялікая роля тут надаецца падзейнасці: звычайна расказваецца пра які-небудзь выпадак, здарэнне, гісторыю, што адбываліся з героямі, больш ці менш падрабязна апісваюцца іх паводзіны, учынкi, дзеянні, іх унутраны свет, стан душы. Ствараючы карціны жыцця, праявіўшы раскрывае прычыны, што абумовілі іх узнікненне. Ён глядзіць на падзеі нібы з будучыні, ужо ведаючы іх «пачаткі» і «канцы», і ў той жа час застаючыся нібы побач з героямі. Адлюстраванне пачуццяў у эпасе непарыўна звязана з падзеямі, з сюжэтам, бо іх чытач успрымае як прычыну або вынік учынкаў герояў. Такім чынам, эпічны твор – складанае, цэласнае адзінства, дзе мае значэнне ўсё: час і месца дзеяння, абмалёўка характараў герояў і выяўленне іх пачуццяў і перажыванняў, апісанні карцін прыроды і таго асяроддзя, дзе адбываюцца падзеі. І за ўсім гэтым стаіць асоба аўтара-апавядальніка, яго канцэпцыя жыцця і асобы.

Вучням лягчэй аналізаваць праявіныя творы – яны больш даступныя для ўспрымання, маюць сюжэт, напісаны зразумелай мовай, героі раскрываюцца ў дзеянні і г. д. Больш складаныя для ўспрымання лірычныя вершы, бо ў іх аснове ляжыць чалавечае перажыванне, чалавечая эмоцыя. Чалавечыя пачуцці адлюстроўваюцца і ў эпасе, без іх увогуле не існуе літаратуры, аднак у эпічным творы перажыванні перадаюцца праз шматлікія апісанні (прыроды, побытавых рэалій, партрэта героя, яго разважанняў, паводзін і ўчынкаў), праз структуру і кампазіцыю, мову, аўтарскую пазіцыю.

Эпічныя жанры – апавяданне, аповесць, раман – адрозніваюцца шырынёй ахопу жыцця, формай адлюстравання чалавека ў жыццёвым працэсе, будовай, спосабам выяўлення аўтарскай пазіцыі. Аднак жанравыя адрозненні не павінны здымаць таго агульнага, што складае сутнасць эпасу – здольнасці паказаць жыццё ва ўсёй яго паўнаце і разнастайнасці. Да якога б жанру ні належаў твор, увага вучняў найперш будзе засяроджвацца на тых кампанентах, якія з’яўляюцца

істотнымі, вызначальнымі для эпасу, – тэматыцы, праблематыцы, сюжэце, вобразах, будове, пазіцыі аўтара, якая, па сутнасці, праяўляецца ва ўсіх кампанентах твора – характары адбору матэрыялу, кампазіцыі, стылі, пафасе і г. д. Але які б твор ні разглядаўся, настаўнік будзе ўлічваць псіхалагічны момант: ведаючы надзвычайную эмацыянальнасць вучняў-падлеткаў, іх патрэбу ў актыўным саўдзеле і суперажыванні, трэба найперш зацікавіць дзяцей, выклікаць у іх жаданне хутчэй пазнаёміцца з творам.

Праграма факультатыва прадугледжвае выпрацоўку ў вучняў уменияў вызначаць асноўныя эпідоды ў творы і эпідоды, важныя для характарыстыкі герояў, устанаўліваць прычынна-выніковы сувязі паміж падзеямі, разумець і ацэньваць матывы паводзін і ўчынкаў герояў, высвятляць функцыю інтэр’ера, пейзажу, партрэтнага апісання, адчуваць мастацкае вобразнае слова і разумець ролю моўных выяўленчых сродкаў, аналізаваць аўтарскую пазіцыю. Школьнікаў неабходна навучыць аналізаваць творы – узнаўляць у сваім уяўленні мастацкія карціны, створаныя пісьменнікам, сачыць за развіццём дзеяння, вызначаць тэматыку і праблематыку, бачыць адметнасці кампазіцыі, разумець пазіцыю аўтара, асэнсоўваць і абгрунтоўваць уласныя адносіны да мастацкага тэксту.

Неабходная ўмова паўнацэннага ўспрымання эпічных твораў – элементарнае ўяўленне малодшых падлеткаў пра родавыя і жанравыя адметнасці эпасу. Настаўнік у працэсе знаёмства з эпічным творам будзе звяртаць увагу вучняў на спосабы паказу герояў і падзей, на будову твора, яго мову. Сярод іншых літаратурных родаў эпічныя творы вылучаюцца спосабам адлюстравання жыцця, арганізацыяй мастацкай прасторы і часу, моўнай структурай, тым, што пісьменнік падрабязна апісвае жыццёвыя падзеі, працяглыя па часе, стварае розныя чалавечыя характары, паказвае іх узаемаадносіны паміж сабой, своеасабліва выяўляе свае сімпатыі ці, наадварот, выказвае сваё непрыманне пэўных падзей ці паводзін герояў. Вучні павінны найперш разумець, што ў цэнтры эпічных твораў – жыццё, лёс чалавека ў яго складаных і разнастайных праявах, бо тут вялікае значэнне надаецца падзейнасці: звычайна расказваецца пра які-небудзь выпадак, здарэнне, гісторыю, што адбылося з героямі, больш ці менш падрабязна апісваюцца іх паводзіны, учынкi, дзеянні, іх унутраны свет. Нельга абысці ўвагай і тое, што пісьменнік найбольш свабодны ў выкарыстанні шырокай палітры сродкаў мастацкай выразнасці. Пасабляюць яму ў стварэнні пэўных карцін жыцця і раскрыцці прычын, што абумовілі іх узнікненне, аўтарскія характарыстыкі, апісанні прыроды, абставін,

побыту, знешнасці герояў і іх душэўнага стану, маналогі і дыялогі. Пры знаёмстве з эпічнымі творамі вучні адразу ўяўляюць апісанья падзеі ў іх адпаведнай паслядоўнасці, абставіны, у якіх дзейнічаюць героі, іх аблічча, характары, матывы паводзін, адчуваюць псіхалагічны настрой. Мова эпічных твораў, блізкая да звычайнай гутарковай мовы, спрыяе гэтаму ўспрыманню. Галоўная функцыя слова ў эпасе – паказваць, маляваць абставіны, прадметы, дзеянні, учынкi, псіхалагічны і фізічны стан чалавека.

Ёсць і шэраг момантаў, якія настаўнік не можа не ўлічваць у сваёй працы над эпічнымі творамі. Падлеткамі з цяжкасцю засвойваюцца тэарэтычныя пытанні (паняцці пра сюжэт, кампазіцыю, мастацкі вобраз, асобу апавядальніка), бо абстрактнае мысленне ў шасцікласнікаў знаходзіцца на стадыі фарміравання, і без дапамогі настаўніка, ад якога вучні атрымліваюць асноўныя веды, тут не абысціся.

Таксама настаўнік будзе памятаць: складанасці пры вывучэнні эпічных твораў абумоўлены найперш тым, што малодшыя падлеткі ў сваёй пераважнай большасці атаясамліваюць рэчаіснасць з яе мастацкім адлюстраваннем. Ім цяжка зразумець, што пісьменнік не проста паказвае жыццё, а пераўтварае яго ў святле сваіх ідэалаў. Нарэшце, падлеткі цікавяцца пераважна падзеямі і ўчынкамі герояў і пры самастойным чытанні амаль не звяртаюць увагі на шматлікія дэталі, апісанні, аўтарскую характарыстыку, мову. Да ацэнкі літаратурных герояў дзеці звычайна падыходзяць з суб'ектыўных пазіцый найўнага рэалізму, са сваімі катэгарычнымі меркаваннямі і маральнымі ацэнкамі. Ва ўяўленні малодшых падлеткаў свет распадаецца на дзве сферы – абсалютнае дабро і абсалютнае зло, ім цяжка зразумець складанасць, супярэчлівасці жыцця.

Працэс успрымання эпічнага твора ўключае ў сябе знаёмства (чытанне або праслухоўванне) з тэкстам, асэнсаванне яго ідэйна-мастацкага зместу і сродкаў раскрыцця аўтарскай думкі, ацэнку яго як з'явы мастацтва. Ад непасрэднага знаёмства з творами вучні атрымліваюць багацце ўражанняў, а дапамагчы ім асэнсаваць гэтыя ўражання, узбагаціць і паглыбіць іх, праясніць ідэйна-мастацкі сэнс твора, аўтарскую пазіцыю ім дапаможа настаўнік у працэсе сумеснага аналізу тэксту.

Прыёмы і спосабы разгляду эпічных твораў у сярэдніх класах могуць быць самыя розныя (выразнае, каменціраванае, выбарачнае чытанне, чытанне па ролях, гутарка, складанне плана, пастаноўка пытанняў і адказы на іх, розныя віды пераказу, вуснае маляванне, назіранні за мовай, сродкамі мастацкага выяўлення і інш.). Шляхі аналізу

залежаць найперш ад ідэйна-мастацкай спецыфікі твора, а таксама ад падрыхтаванасці і магчымасцей вучняў, майстэрства настаўніка.

Аналізуючы мастацкі твор, настаўнік перш за ўсё звяртае ўвагу вучняў на выбар пісьменнікам жыццёвага матэрыялу – тэму, на разуменне, ацэнку аўтарам гэтага матэрыялу, г. зн. на галоўную думку твора – ідэю (якая выяўляецца праз сюжэт і форму яго падачы, вобразны лад), на перажыванні і ўчынкі герояў, на канкрэтныя дэталі, апісанні, аўтарскую пазіцыю і г. д. Галоўнае для настаўніка – данесці да вучняў багаты свет мастацкага твора, забяспечыць паўнаважнае разуменне ідэйна-тэматычнага і эмацыянальна-вобразнага зместу твора. Прасцей дасягнуць гэтай мэты пры аналізе невялікага па аб’ёме твора, дзе ёсць магчымасць яго тэкстуальна разгледзець па асобных эпізодах. Па ходу сюжэта вучні сочаць за развіццём дзеяння, знаёмяцца з персанажамі, даследуюць адметнасці кампазіцыі і стылю твора. Такая работа дапаможа настаўніку скіраваць увагу вучняў на мастацкую структуру тэксту, моўныя выяўленчыя сродкі, прасачыць рух аўтарскай думкі. Калі ж у цэнтры ўвагі аб’ёмны твор, асобае значэнне набывае адбор матэрыялу і акцэнты ў яго інтэрпрэтацыі.

Натуральна, на факультатыўных занятках не могуць быць аднолькава глыбока разгледжаны ўсе кампаненты кожнага праграмага твора. Патрэбна мэтанакіраваная выбіральнасць аналізу, падпарадкаваная пэўным выхаваўчым і адукацыйным задачам. Ступень дэталізацыі, глыбіню аналізу настаўнік вызначае ў адпаведнасці са спецыфікай вобразнага ладу твора і мэтамі канкрэтнага ўрока. Безумоўна, не застануцца без увагі асноўныя падзеі і прычынна-выніковыя сувязі паміж імі, абумоўленасць і мэтазгоднасць размеркавання частак або раздзелаў твора, цэласнасць характараў на аснове аналізу і супастаўлення фактаў, моўная плынь.

Вылучэнне вобразаў з адзінай мастацкай тканіны твора – працэс няпросты, пры ім лёгка парушыць цэласнасць успрымання, хоць аналіз невялікіх па аб’ёме твораў ладзіцца як працэс удумлівага ўчытвання ў тэкст і далейшага абагульнення. Важна, каб твор у працэсе аналізу не распадаўся ва ўяўленні падлеткаў на кавалачкі – структурныя элементы, а быў успрыняты ў суаднесенасці з агульнай задумай пісьменніка. Каб пераадолець вучнёўскае ўражанне раздробленасці твора падчас аналізу тэксту, настаўнік будзе папераменна факсіраваць увагу дзяцей на розных элементах вобразнай сістэмы (персанажы, сюжэце, кампазіцыі і г. д.), пазбягаць схематызму ў аналізе характараў, ажыўляць канкрэтна-вобразныя ўяўленні школьнікаў і ствараць умовы для захавання іх эмацыянальных рэакцый.

Не варта нават з малодшымі падлеткамі зводзіць працу з тэкстам да пераказу, складання плана, размоваў толькі пра падзеі. Аналіз мастацкага твора на любым этапе адукацыі мусіць быць дастаткова змястоўны. У пятым класе ўвага вучняў засяроджвалася на асэнсаванні сюжэтай лініі і ацэнцы ўчынкаў і перажыванняў герояў у цэнтральных эпізодах твора. Назіранні за будовай твора, жанравымі адметнасцямі, мовай, аўтарскімі адносінамі да адлюстраванага назапашваліся толькі ў выглядзе канкрэтных назіранняў і не былі прадметам для абагульнення. У шостым класе, калі вучні паглыбляюць веды пра асноўныя кампаненты мастацкага твора – тэму, мастацкую ідэю, сюжэт, атрымліваюць уяўленне пра мастацкі вобраз і кампазіцыю твора, абагульняльны момант у працы з тэкстам значна ўзмацняецца.

Адзін з важнейшых структурных кампанентаў твора – *сюжэт* (паслядоўнае разгортванне падзей, у якіх выяўляюцца характары і ўзаемаадносіны герояў). Малодшыя падлеткі звычайна ацэньваюць дасканаласць сюжэта з пункту гледжання падабенства яго да жыццёвых з’яў і падзей. Пачатковае паняцце пра сюжэт і асноўныя яго этапы вучні атрымалі ў пятым класе, у пачатковай школе карысталіся выразам «ланцужок падзей». Шасцікласнікі без цяжкасці вылучаюць асноўныя эпізоды, сочаць за паслядоўным развіццём падзей, складаюць план казкі або апавядання і інш.

У методыцы *эпізод* (сцэна) выдзяляецца ў асобную структурную адзінку мастацкага цэлага, якая нясе ў сабе адбітак гэтага цэлага і адлюстроўвае яго законы. Кожны эпізод – заўсёды адно са звёнаў ланцужка падзей. Аднак часам на практыцы эпізод аказваецца выключаным з агульнай мастацкай структуры твора. Эпізод, які аналізуецца на занятках тэкстуальна, набліжае героя і аўтара да чытача, дазваляе ў падрабязнасцях убачыць праяўленні канкрэтнага характару ў пэўных абставінах і больш пільна разгледзець самі абставіны. У пятым класе пры аналізе эпізоду звычайна на першы план выступала падзея, сюжэт, увагу шасцікласнікаў мэтазгодна звяртаць на ўчынкі і перажыванні герояў, аўтарскую канцэпцыю жыцця і асобы (пакуль на ўзроўні адносінаў аўтара да героя і сітуацыі).

Вучні з задавальненнем аналізуюць асобны эпізод. Аднак пры яго самастойным разглядзе яны не заўсёды ведаюць, з чаго пачаць, на якія элементы мастацкай структуры звярнуць увагу, як тлумачыць вобразы, што трапілі пад увагу. Як правіла, школьнікі найперш скіроўваюць свой погляд на адлюстраванне падзей, імкнуча ацаніць, як паводзіць сябе персанаж у пэўнай сітуацыі. А заўважыць другарадныя вобразы і дэталі і прасачыць іх узаемасувязь шасцікласнікам не

заўсёды ўдаецца, і эпізод падчас аналізу распадаецца на шэраг самастойных карцін. Таму настаўніку варта разнастаіць прыёмы аналізу розных эпізодаў аднаго твора, падбіраць свой «ключ», свой ракурс разгляду кожнага з іх, засяроджваць увагу вучняў на тым, як эпізод уключаны ў сюжэт, як раскрываюцца ў ім характары герояў, якія праблемы вырашаюцца.

Абуджэнне эмацыянальных адносін вучняў да апісаных падзей – зыходная ўмова аналізу эпізоду. Таму і заданні варта падбіраць такія, што прадугледжваюць эмацыянальны водгук дзяцей і выклікаюць у іх суперажыванне: чытанне эпізоду ці яго часткі, ацэнка вучнямі выказаннаў і перажыванняў героя, яго псіхалагічнага стану, матывіроўка паводзін, не растлумачаных аўтарам, і да т. п. Такім чынам, можна акрэсліць прыкладныя этапы аналізу эпізоду:

- высвятленне ўражання вучняў ад пэўнай сцэны;
- вызначэнне месца эпізоду ў сюжэце твора, яго кампазіцыйнай ролі і значэння ў характарыстыцы персанажа;
- перачытванне сцэны і яе тэкстуальны аналіз, які суправаджаецца ўчытваннем у тэкст, яго перажываннем і асэнсаваннем;
- новае, глыбейшае ўспрыманне эпізоду як часткі ў цэласнай структуры твора.

Самы складаны этап у аналізе – выхад за межы эпізоду і ўстанаўленне ўзаемасувязі асобных элементаў мастацкай структуры твора. Эпізод настаўнік мусіць тлумачыць у перспектыве сюжэтнага руху, паказаць яго ролю ў раскрыцці галоўнай мастацкай ідэі твора. Не ўлічваючы агульнага пафасу твора, можна ўвогуле няправільна зразумець той ці іншы эпізод. Таму задача настаўніка – дапамагчы вучням бачыць ідэйна-тэматычную аснову пэўных сцэн, эмацыянальную напружанасць іх мастацкай формы, асабліва сці счаплення вобразаў.

На канкрэтных прыкладах настаўнік давядзе шасцікласнікам, што мастацкі твор мае сістэму *вобразаў* (вобразаў-персанажаў, вобразаў-прадметаў, вобразаў-інтэр'ераў, вобразаў-пейзажаў, вобразаў-эмоцый, вобразаў-сімвалаў і інш.), створаных аўтарам, каб выклікаць у чытачоў пэўнае ўражанне. У цэнтры эпічнага твора знаходзіцца вобраз-персанаж, ён не можа ўспрымацца ізалявана ад усёй вобразнай сістэмы. Уласцівая падлеткаваму ўзросту цікавасць да навакольнага свету і асобы чалавека, яго маральнага і духоўнага вобліка спрыяе засваенню паняцця «літаратурны герой». Малодшыя падлеткі ў літаратурных героях бачаць жывых людзей, хвалююцца і радуюцца за іх, як за канкрэтных асоб. Гэта не значыць, што вучні зусім не разумеюць мастацкай умоўнасці. Яны нібыта і веда-

юць, што вобраз героя – плён фантазіі пісьменніка, але працягваюць думаць пра яго і ацэньваюць яго як рэальную асобу. У падлетку жыве чытач, які «прымервае» герояў на сябе, суадносіць з імі свой асабісты вопыт. Без гэтага эфекту прыпадабнення зносіны чытача з мастацтвам робяцца збедненымі. Дзякуючы гэтай асаблівасці дзіцячага ўспрымання дасягаецца найбольш моцнае ўздзеянне твора. Таму не варта знішчаць у малодшым падлетку каштоўную дзіцячую ўласцівасць бачыць у героі чалавека і па-свойму прымаць або не прымаць яго. Менавіта праз спасціжэнне літаратурнага героя школьнікі прывучаюцца бачыць у жыцці і літаратуры багацце чалавечых індывідуальнасцей і тыпаў, разумець дыялектыку характараў і адносін паміж людзьмі.

Каб дапамагчы вучням зразумець мастацкую ідэю вобраза героя, надзвычай важным з’яўляецца абагульненне. Абагульняльныя моманты звычайна прысутнічаюць у рабоце над персанажам і тады, калі ён разглядаецца ў канкрэтнай сітуацыі. Абагульніць уяўленні вучняў пра героя можна з дапамогай пытанняў, якія патрабуюць выяўлення матываваных асабістых адносін да яго, напрыклад:

- Чым вам падабаецца (ці не падабаецца) герой?
- Што ён за асоба?
- Чаму вы хацелі б (ці адмовіліся б) сябраваць з героем?
- Што прываблівае (ці абурас) вас у літаратурным героі?
- Як вы ацэньваеце паводзіны і разважанні героя?

Пры разглядзе вобраза-персанажа падчас назіранняў, ацэнак, абагульненняў, выяўлення аўтарскай пазіцыі вучні спасцігаюць прыёмы яго стварэння і паступова авалодваюць уменнямі самастойна аналізаваць героя. Настаўнік дапамагае вучням прыйсці да высновы: каб зразумець героя, патрэбна звярнуць увагу на яго знешні выгляд (партрэт), узаемаадносіны з іншымі персанажамі, паводзіны, учынкi, мову, асяроддзе, у якім ён дзейнічае, аўтарскую ацэнку. Неабавязкова пры разглядзе кожнага персанажа даследаваць усю сістэму прыёмаў яго стварэння, але настаўнік абавязаны ўзброіць гэтымі ведамі і ўменнямі падлеткаў, каб прывучыць іх у тэксце звяртаць увагу на тыя кампаненты, якія ствараюць вобраз. Гэтыя ўяўленні вучняў паступова назапашваюцца і сістэматызуюцца. Каб дапамагчы шасцікласнікам выпрацаваць уменне практычна асэнсоўваць прыёмы стварэння вобраза-персанажа, можна прапанаваць *прыкладны* план разгляду:

- партрэт;
- умовы і абставіны, у якіх жыве герой;

- перажыванні і найбольш характэрныя ўчынкі;
- узаемаадносіны з іншымі персанажамі;
- мова героя (выказванні і разважанні ў дыялогах і маналогам);
- адносіны аўтара да героя.

Такі план не перашкоджае жывому вучнёўскаму стаўленню да літаратурнага героя, але навучыць бачыць і разумець прыёмы яго паказу ў мастацкім творы, характарызаваць яго.

Для таго, каб вобраз чалавека (або жывой істоты) вырысоўваўся больш наглядна, каб чытачы лёгка маглі яго ўявіць, пісьменнік апісвае знешні выгляд героя, яго твар, фігуру, вопратку, манеру трымацца, характэрныя рухі, жэсты, міміку, г. зн. стварае яго *партрэт*. Напрыклад, гераіня апавядання **Сяргея Тарасава «Фрэскі»** Еўфрасіння Полацкая паўстае ў творы велічнай, незвычайна прывабнай, недасягальнай: «З вузкага праёма царкоўнай брамы насустрач выйшла жанчына, з галавы да пят апранутая ва ўсё чорнае. У вочы кінуўся надзвычай белы, з лёгкім, ледзь прыкметным румянцам твар. Яна была зусім маладая, маладзей за Андрэйкаву маці.

Жанчына паглядзела на хлопчыка, потым на Лукаша. Шырока пасаджаныя вялікія блакітныя вочы вабілі незвычайнай сілаю. Глыбокі, пранізлівы позірк прыгожых вачэй апаліў, працяў Андрэйку наскрозь, прымусіў схіліць галаву. Тое ж адбылося і з Лукашом. Па постаці, па гэтых таямнічых загадкавых вачах хлопчык зразумеў, што перад ім сама Еўфрасіння – князьёна Прадслава, для якой і будзеца гэты манастыр».

Партрэт героя ў творы бывае і зменлівы, жывы, рухомы, часам ён даецца ў творы не ў адным месцы, а складаецца з асобных апісанняў, партрэтных дэталей, і яны разам даюць цэласнае ўяўленне пра героя. Прыгадаем, як апісвае **Васіль Вітка** сваіх герояў у апавяданні «**Трывога ў Ельнічах**» – Яўстрата Скачыляса і яго малодшага сына Юзіка:

«Яўстрата Скачыляса, чалавека *ціхманага*, мала хто калі ўдзень і бачыць. Мужчына *немаладога веку*, ён працуе ўжо каторы год калгасным вартаўніком. Нават у цёплыя летнія ночы Яўстрат надзявае кажух і зімовую шапку, адно вуха якой звісае на каўнер, а другое вытырае наперад, быццам насцярожана ўслухоўваецца ў цішыню, і са стрэльбаю на рамяні прыцемкам выходзіць з хаты. Хоць і *негаваркі чалавек*, а пачуўшы гурт, ён заўсёды *падыдзе, пастаіць, паслухае*, а то, бывала, і слова ўставіць і *знікне* ў цемры гэтак жа *непрыкметна*, як і паявіўся.

Пра Яўстрата ў Ельнічах *ніхто слова благага не скажа*. І пра самога, і пра трох яго сыноў»;

«Пачаў настаўнік бацьку скардзіцца, а Яўстрат усё далікаціцца. Колькі разоў хадзіў перапрошваць за сына, а ўшчуваць шкадаваў, абыходзіўся гаворкаю»;

«Усе бачылі, што маўклівы Яўстрат пакутліва перажывае няшчасце і невыказную крыўду на сына. І гатоў быў хоць гэтым цяжкім абавязкам павініцца перад людзьмі і перад горкім сумленнем».

Апісанне знешняга выгляду іграе значную ролю ў характарыстыцы героя. У гэтых урыўках Яўстрат Скачыляс паўстае перад чытачамі надзвычай сціплым, непрыкметным, добрым і спагадлівым чалавекам. Ён вельмі любіў свайго малодшага сына, таму не звяртаў належнай увагі на скаргі настаўніка, далікаціўся з Юзікам, а ўшчуваць шкадаваў, абыходзіўся гаворкаю. У выніку Яўстрат не змог належным чынам выхаваць сына. І толькі трагічны выпадак з буслом прымусіў яго па-іншаму паглядзець на паводзіны Юзіка. І сціплы, маўклівы Яўстрат нарэшце разумее сваю памылку ў адносінах з хлопцам, яму вельмі балюча за сваю неабачнасць у выхаванні сына, надзвычай няёмка, нават сорамна перад суседзямі, і ён пакутліва перажывае няшчасце і невыказную крыўду на сына, больш за тое, ён гатоў быў... павініцца перад людзьмі і перад горкім сумленнем.

А вось якім падаецца ў творы малодшы сын Скачыляса: «Юзік – такі ж крутасвет, што проста дзіва, у каго ён і ўдаўся. Можа, таму, што меншых заўсёды болей песцяць і пялеваюць, Юзік з самага малку ўзяў над усімі такую патоллю, што нікога не прызнаваў.

Колькі там было таго Юзіка, а як пайшоў у школу, дык дзецям жыцця не стала ад яго. То грымакоў у плечы надае, то выхапіць з чужога партфеля кніжку і пашматае, то якога кепства ў школе наробиць. Ну, проста вока не спускай з гэтага вісуса! І ні просьбы, ні грозьбы не памагаюць»;

«Юзік не мог трываць, калі хто з яго смяяўся. Тады ён нахмурваў бровы і адно кідаў злосныя позіркi»;

«Юзік гатоў быў рынуцца з кулакамі на свайго нядаўняга сябра. Але Толік паспеў ужо ўскочыць у сенцы. Юзік пачуў, як бразнула клямка, а перад самым яго носам шчоўкнула і засаўка.

– Патомніш ты мяне, Патрубейчык! – памахаў кулаком перад дзвярыма раз'ятраны Юзік»;

«Юзік, увесь спалатнелы, з апушчанай галавой, стаяў каля свайго агародчыка»;

«Зыркi круг ліхтара ўпаў на невялікі прагалак каля вiшняка. Так, Юзік быў тут. Угнуўшы плечы, ён сядзеў на вытаптаным, учарнелым грудку, а непадалёк ад яго ў разоры на адной назе стаяла бусліха...»;

«Юзік не паварухнуўся. Нахіліўшыся з ліхтаром, Толік убачыў, што хлопец як бы застыў у зняменні».

Урыўкі, дзе апісваюцца знешнасць Юзіка, яго звычкі і паводзіны, выразна сведчаць пра характар хлопчыка, яго чалавечую сутнасць. Настаўнік засяродзіць увагу шасцікласнікаў на такім моманце, што партрэт героя часам уплывае на развіццё сюжэта. Праз партрэтныя дэталі пісьменнік паказвае змены ў настроі героя, якія, у сваю чаргу, выяўляюць пэўныя перамены ў яго жыцці, у стасунках з іншымі персанажамі, увогуле эвалюцыю ў яго характары. Гэта так званая *сюжэтная функцыя партрэта* (тэрмін гэты шасцікласнікам называць яшчэ рана). Пісьменнік заканчвае апавяданне з незавершаным дзеяннем. У чытачоў ёсць падставы спадзявацца, што ў характары героя адбудуцца змены – забойства бусла прымусіла хлопца па-новаму паглядзець на сябе, на свае паводзіны, прабудзіла ў ім раскаянне за свой агідны, недаравальны ўчынак, і ён гатовы выправіць, наколькі магчыма, гэту прыкрою жыццёвую сітуацыю – гадаваць бусліных птушанят.

Зусім інакшае ўражанне выклікае Андрэйка з апавядання *Сяргея Та-расава «Фрэскі»*: «Хлопчык *апануты ў новыя порткі і чыста вымытую кашулю*. Бацька нават дазволіў абуць *новыя, шытыя чырвоным узорам чарэўкі*. . . *Ад радасці Андрэйку хочацца на ўсю вуліцу крычаць*. Глядзіце: *ён ужо дарослы!* Будзе самастойна працаваць! *Стане майстрам!*

Ад такіх думак, *быццам крылы, распраўляліся плечы, грудзі напай-няліся паветрам, выпіналіся наперад, а нос аж задзіраўся ўгору*».

Пісьменнік вельмі выразна абмаляваў хлопчыка і разам з тым некалькімі словамі па-майстэрску перадаў стан душы дзіцяці, які з нецярпеннем чакае сустрэчы з сапраўдным мастаком і будзе ў яго вучыцца майстэрству жывапісца.

Адносіны персанажаў твора да галоўнага героя выяўляюцца не толькі праз іх непасрэдныя стасункі, паводзіны, перажыванні, разважанні, дыялогі (што лёгка заўважаецца і правільна аналізуецца і ацэньваецца вучнямі), але і праз асобныя штрыхі партрэта героя: «Толік завярнуў у Яўстратаў двор. Не на жарт устрывожаны, куды мог знікнуць Юзік, ён успомніў, з *якім вінаватым выглядам* стаяў яго *бяздумны сябрук* удзень перад людзьмі» (*Васіль Вітка. «Трывога ў Ельнічах»*).

Аўтар, апісваючы партрэт героя, выказвае праз асобныя эмацыянальныя штрыхі, выразныя або, наадварот, ледзь улоўныя дэталі сваю пазіцыю, сваё стаўленне да героя. Аўтарская пазіцыя, яго адносіны да герояў могуць выяўляцца праз манеру аповеда, партрэтную характарыстыку або пейзажную замалёўку, аўтарскую інтанацыю

і г. д. Менавіта ўвага да аўтарскай пазіцыі падчас аналізу твора выключчае магчымасць наіўна-рэалістычнага (бытавога) падыходу да персанажа. Напрыклад, цалкам дарэчнымі ў гэтым кантэксце будуць такія пытанні:

– З якім пачуццём апісвае аўтар героя?

– Як аўтар раскрывае душэўны стан героя?

– Якія словы сведчаць пра сімпатыю аўтара да героя (ці непрыманне аўтарам чалавечых якасцей, разважанняў, паводзін героя)?

– Прыкладзіце канкрэтныя прыклады з тэксту, якія выяўляюць адносіны пісьменніка да героя.

Пад уплывам падобных заданняў самі школьнікі паступова прывучаюцца бачыць у творы аўтара, яго стаўленне да розных персанажаў. Прыгадаем казку *Х.-К. Андэрсена «Садоўнік і гаспадары»*, каб прааналізаваць адносіны аўтара да персанажаў казкі на некалькіх прыкладах з тэксту:

да садоўніка Ларсена: «Нездарма гаспадары сядзібы мелі *добрага садоўніка. Кветнік, фруктовы сад, агарод – усё гэта было справай яго рук і радавала вока*»;

«Вырванія бурай дрэвы, падаючы, паламалі старыя буксавыя кусты, і садоўнік пасадзіў на гэтым месцы звычайныя палявыя і лясныя расліны роднай зямлі. *Ніводзін садоўнік, акрамя Ларсена, не адважыўся б пасадзіць у панскім садзе такія расліны. А Ларсен адвёў кожнай прыдатны для яе ўчастак – на сонцы або ў цені, – як каму было патрэбна. Зямлю ён апрацоўваў сумленна, і яна шчодро аддзячыла яму*»;

«Але Ларсен думаў зусім пра іншае: ён імкнуўся *захаваць за сабой славу аднаго з лепшых садоўнікаў краіны і кожны год ствараць які-небудзь новы выдатны гатунак садавіны альбо агародніны*»;

да гаспадароў садоўніка:

«Садоўнік сапраўды мог распараджацца кветнікамі, садамі і агародамі, ён даглядаў іх і апрацоўваў старанна і захоплена. *Гаспадары былі гэтым вельмі задаволены, але не хавалі ад садоўніка, што ў іншых маёнтках іх частавалі такімі фруктамі і паказвалі такія кветкі, да якіх яшчэ вельмі далёка іх кветкам і фруктам*»;

«Аднойчы гаспадары запрасілі да сябе садоўніка і *сказалі яму ласкава і паблажліва, як і трэба гаспадарам, што ўчора яны былі ў гасях у сваіх знакамітых сяброў і тыя пачаставалі іх яблыкамі і грушамі, ды такія сакавітымі, такімі пахучымі, што самі яны, гаспадары Ларсена, і ўсе іншыя госці былі ў захапленні. Гаспадары не сумняваюцца, што тыя фрукты прывезены з-за мяжы, але чаму б Лар-*

сену не паспрабаваць вырасціць гэтакія ж і ў іх сядзібе, калі толькі капрызныя плады могуць прыстасавацца да мясцовага клімату?»;

«— Што ні прыдумаў бы наш Ларсен, пра гэта адразу ж раззвоняць па ўсім свеце! — здзіўляліся гаспадары. — Проста шчасліўчык нейкі! Глядзіш, нам, чаго добрага, дэвядзецца ганарыцца тым, што ён служыць у нас.

Ды яны, вядома, і не думалі гэтым ганарыцца, бо ніколі не забыліся, што яны гаспадары са знакамітага роду, а значыць — у любы момант могуць звольніць Ларсена, калі ім гэтага захочацца. Але яны яго не праганялі, — гэта былі добрыя людзі, а такіх добрых людзей, на шчасце розных там Ларсенаў, на свеце вельмі многа.

Вось і ўся гісторыя пра садоўніка і гаспадароў. Падумай над ёю, паразважай»;

да маладой прынцэсы: «І кожны, хто бачыў гэтую кветку, быў у захапленні, называў яе цудам. Гэтак назвала яе нават знакамітая пані каралеўства — маладая прынцэса. Яна была разумная і добрая дзяўчына».

Аўтар з глыбокай сімпатыяй ставіцца да садоўніка Ларсена, паважае яго за сумленную працу, імкненне як мага лепей выконваць свае абавязкі, ды і ўвогуле за тое, што садоўнік шчыра любіць сваю справу, надзвычай любіць расліны, што ён — творца, сапраўдны майстар сваёй справы. Вельмі лаканічна, але вычарпальна характарызуе аўтар маладую прынцэсу. Зусім іншыя адносіны выказвае аўтар да гаспадароў садоўніка. Ён дае іранічную ацэнку гаспадарам, па сутнасці, падсмейваецца з іх. І варта, каб дзеці адчулі і зразумелі гэтую іронію — стоеную насмешку: калі гаворыцца нібыта добрае, а падразумываецца зусім адваротнае. Атрыманае шасцікласнікамі ўяўленне пра іронію прыдасца потым пры вывучэнні баек, іншых твораў.

Аўтарская ацэнка паводзін і ўчынкаў героя можа выяўляцца нават ускосна — праз думкі, разважанні, ацэнку іншых персанажаў. Так, у думках хлопчыка Толіка пра свайго сябра Юзіка (**Васіль Вітка**. «Трывога ў **Ельнічах**») ледзь улоўна заўважаецца стаўленне самога аўтара да героя — непрыняцце эгаізму і распешчанасці хлопчыка і адначасова нейкае спачуванне, свайго роду шкадаванне гэтага распусты, якому надзвычай цяжка прыйдзецца ў жыцці, і спадзяванне на тое, што праз гэты трагічны выпадак хлопчык нарэшце мусіць задумацца над сабой і пераасэнсуе свае жыццёвыя прынцыпы: «Гэта была тая цяжкая гадзіна ў жыцці яго сябра, калі ён упершыню сам заглянуў у сваю яшчэ незразумелую, збітую з тропу душу, якая цяпер ужо не магла так лёгка супакоіцца і бесклапотна знябыцца...»

Асабліва ярка асоба аўтара, яго стаўленне да жыцця праяўляецца ў так званых *лірычных адступленнях* твораў. Прыгадаем урывак з алегарычнай казкі Якуба Коласа «Даль»:

«У той бок, адкуль найлепш выглядала гэтая даль, беглі разлогі шырокіх палёў, а на іх межах то там, то сям параскідаліся, як маладзіцы ў жніво, дзікія грушы. Ціхія ўзгоркі, бы хвалі рачныя, таксама, відаць, цягнуліся да няяснай і прыгожай далі. А там, дзе поле ўпіралася ў цёмную сцяну баравога лесу, на самай граніцы, ззяла, як люстэрка, пакручастая стужка вады. Яшчэ далей, там, куды беглі срэбныя загібы бліскучай рэчкі і памыкаліся ўзгоркі, баравы лес і шырокае поле, *ужо нельга было разглядзець нічога паасобку, – была проста даль, якая так моцна парывае да сябе душу, – даль, над якую драмалі ў залатых марах, здавалася, нерухомыя клубочкі кучаравых хмараў.*

Ёсць нейкае характэрнае ў гэтай няяснасці, у гэтай безгранічнай далычыні, дзе неба нізка-нізка нахіляецца над зямлёю. Якая ўлада, якая сіла цягне ў бязмежнасць сіняй далі?»

На першы погляд здаецца, што перад намі проста разгорнутая пейзажная замалёўка, карціна бязмежнай далечыні. Аўтар падрабязна, дэтальна апісвае краявід – разлогі шырокіх палёў, ціхія ўзгоркі, цёмную сцяну баравога лесу, пакручастую стужку вады... А за ўсім гэтым бязмежжам – любёная ў прыгажосць душа назіральнага, усхваляванага, зачараванага чалавека – рамантыка і філосафа адначасова.

Аўтарская пазіцыя выразна выяўляецца і ў адборы матэрыялу, і ў абмалёўцы характараў, і ў апісанні карцін прыроды і таго асяроддзя, дзе адбываюцца падзеі. Каб спасцігнуць аўтарскую пазіцыю, патрэбны пэўны чытацкі талент – багатае ўяўленне, уменне «бачыць» і аналізаваць падзеі, апісанья ў творы, суперажываць героям.

Напачатку літаратурнай адукацыі вучні атаясамліваюць аўтара з біяграфічнай асобай – рэальным, канкрэтным пісьменнікам. Паступова гэта паняцце напаяняецца дадатковым сэнсам: вучні атрымліваюць уяўленне пра вобраз апавядальніка ў эпічным творы: *аўтара-апавядальніка* (які нібыта толькі збоку назіраў за падзеямі і потым распавёў пра іх) і *аўтара-героя* – непасрэднага ўдзельніка апісаных падзей, пра якія ён зараз расказвае чытачам. Каб замацаваць веды вучняў, варта прапанаваць ім некалькі прыкладаў, каб яны вызначылі, ад чыйго імя прамаўляе аўтар:

«Быў у нас на сяле скрыпач Ахрэм. Ён быў так сабе, просты гаспадар. Яшчэ змалку навучыўся ён на скрыпцы граць, і не абы як іграў» (*Карусь Каганец. «Скрыпач і ваўкі»*);

«Школа стояла на высокім пясчаным беразе вялікага возера. А вакол шумеў прыгожы парк. Ліпы, клёны, ясені былі акуратна падстрыжаны. Садоўнік казаў, што менавіта ў гэтым і ёсць прыгажосць. *А я, калі глядзеў на пасыпаныя жоўтым пяском сцежкі і яркія, як агонь, клумбы, успамінаў карціну, што вісела ў школьным вестыбюлі»* (*Уладзімір Шыцік. «Настаўнік»*);

«Пясярод старадаўняй сядзібы, прыкладна каля мілі ад сталіцы, стаў прыгожы панскі палац з масіўнымі сценамі, вежачкамі, франтонамі. У гэтым палацы жылі муж і жонка – багатая ды знакамітая дваране. Праўда яны прыезджалі сюды толькі летам, але гэта быў самы любімы іх маёнтак» (*Ханс Крысціян Андэрсен. «Садоўнік і гаспадары»*).

У сістэме вобразаў асобая ўвага надаецца *пейзажу*, праз яго вучні ўзбагачаюцца эстэтычнымі ўяўленнямі, пазнаюць прыроду. Апісанні прыроды ў мастацкай літаратуры шматфункцыянальныя. У адным выпадку яны дапамагаюць праявіцца характару героя, больш выразна адлюстроўваюць яго настрой і душэўныя перажыванні, псіхалагічны стан (як, напрыклад, у апавяданні Якуба Коласа «Васіль Чурыла» – трывожнае апісанне стану самотнага старога лесу, які «глуха шумеў», дапамагае раскрыццю маркотнага, гнятлівага настрою лесніка, яго цяжкіх думак, прадчування бяды). Паколькі ў школе менавіта гэта функцыя пейзажу разглядаецца даволі часта, існуе пагроза ўзнікнення ў свядомасці вучняў пэўнага штампа: вучні пачынаюць шукаць «службовую функцыю» пейзажу – сугучнасць або кантрастнасць (як у апавяданні Міхася Лынькова «Васількі»: на фоне апісання сонечнага жнівеньскага дня разгарнулася трагедыя, якая адабрала ў Міколкі дзяцінства, жыццё) карцін прыроды і стану душы героя. Неабходна дамагацца, каб шасцікласнікі найперш зрокава ўявілі, «убачылі» аўтарскае апісанне прыроды, узнавілі апісаныя карціны і фарбы прыроды ў сваім уяўленні. На канкрэтных прыкладах настаўнік пакажа, што часта пейзаж у мастацкім творы з’яўляецца адным са шляхоў выяўлення аўтарскага светаўспрымання (напрыклад, у апавяданні Якуба Коласа «У старых дубах»: пісьменнік паказаў прыроду велічнай, спакойнай, самадастатковай, стагоддзямі яна жыве сваім размераным жыццём, павароты ж у людскіх лёсах – нечаканыя, пакручастыя, часам поўныя драматызму).

Карціны прыроды ў творах заўсёды вылучаюцца характарам бачання яе пісьменнікам, багаццем яго ўяўленняў, асацыяцый. Таму аналіз пейзажу з’яўляецца істотным момантам у спасціжэнні аўтарскай канцэпцыі жыцця, у разуменні вобраза аўтара. Прыгадаем пейзажную замалёўку, якой пачынаецца апавяданне *Уладзіміра Шыціка*

«Настаўнік»: «Школа стаяла на высокім пясчаным беразе вялікага возера. А вакол шумеў прыгожы парк. Ліпы, клёны, ясені былі акуратна падстрыжаны. Садоўнік казаў, што менавіта ў гэтым і ёсць прыгажосць. А я, калі глядзеў на пасыпаныя жоўтым пяском сцежкі і яркія, як агонь, клумбы, успамінаў карціну, што вісела ў школьным вестыбюлі. *Прыгожая, яна ўсё ж ніколі ні ў каго не выклікала жадання пабываць на той палянцы, што раптам адкрылася сярод лесу, ці акунуць руку ў серабрысты крынічны ручаёк.*

Карціна ёсць карціна, у ёй не хапае жыцця, а можа, проста руху. Так і з паркам. У сваёй падстрыжанай прыгажосці ён страціў галоўнае. Нам чамусьці больш падабаўся востраў на возеры. Лес там захаваўся ў сваім першабытным выглядзе. Кусты былі густыя, як зараснікі ў джунглях. Непрыбраныя вываратні нагадвалі ў паўзмроку сілуэты нейкіх дагістарычных жывёлін.

Кожны клас меў на востраве свой улюбёны куток. Там збіраліся, гулялі, марылі, спрачаліся. Нашым месцам была абкружаная густым арэшнікам палянка, пасярэдзіне якой расла серабрыстая таполя. Яна была вельмі старая, бо, нават пабраўшыся за рукі ўпяцёх, мы ледзь маглі абхапіць яе ствол. Метры за два ад зямлі ва ўсе бакі адыходзілі тоўстыя галіны. *Мы любілі сядзець тут надвячоркам, схаваныя змрокам і гушчаром ад усяго свету».*

Пейзаж у апавяданні падаецца праз светаўспрыманне героя-апавядальніка – хлопчыка (які, дарэчы, як і сам аўтар, аддае перавагу «сапраўднаму», некранутаму, жывому куточку прыроды, а не прыгожаму, упарадкаванаму чалавекам парку). Здавалася б, ён, у адозненне ад іншых дзяцей, не павінен быў захапляцца «мёртвым» космасам, а дзякаваць лёсу, што можа жыць на найпрыгажэйшай зямлі... Аднак юначая рамантыка і найноўшыя дасягненні навукі ўплываюць на хлопца, і ён, як і ўсе вучні, марыць пра космас і не разумее свайго старога настаўніка, які, як высвятляецца, усё дзяцінства правёў на касмічным караблі, і таму цэніць зямную прыгажосць і непаўторнасць. З аўтарскім бачаннем у творы супадаюць жыццёвыя погляды настаўніка.

Некаторыя найбольш уражлівыя і назіральныя падлеткі інтуітыўна адчуваюць настрой аўтара, яго пазіцыю. А гэта ўжо сведчыць пра больш якаснае ўспрыманне мастацкага твора, хоць вельмі часта мастацкія апісанні прыроды часам успрымаюцца асобнымі вучнямі як нецікавыя, лішнія, і дзеці прапускаюць іх пры самастойным чытанні. Гэта акалічнасць павінна настроіць настаўніка на сур'ёзную працу, каб пераадолець гэту вучнёўскую эстэтычную абыякавасць. Наву-

чыць шасцікласнікаў суперажываць разам з аўтарам, хвалявацца за герояў, эмацыянальна адгукацца на жыццёвыя падзеі, паказаныя ў творы, узнаўляць карціны прыроды і адчуваць мастацкую сілу пейзажу надзвычай важна для выхавання дзяцей. Вельмі дарэчы будзе прапанаваць вучням для разгляду прыродаапісальныя ўрыўкі з вядомых твораў і паставіць пытанні, падрыхтоўка адказаў на якія будзе вымагаць удумлівага прачытання і аналізу тэксту. Можна ўключыць у заданне пытанні для развіцця творчага ўяўлення школьнікаў, іх умення ўспрымаць і разумець мастацкі вобраз, абапіраючыся на ўласныя жыццёвыя назіранні і ўражанні:

- Які час апісваецца ва ўрыўку?
- Які настрой выклікае ў вас карціна прыроды?
- Адшукайце найбольш яркія, паэтычныя малюнкi прыроды ў прапанаваным урыўку і паспрабуйце іх узнавіць у сваім уяўленні.
- Назавіце з’явы прыроды, якія ўвасоблены ў творы.
- Як, на вашу думку, апісанне прыроды звязана з настроем героя, з наступнымі падзеямі?
- Паразважайце над мастацкай роляй пейзажнай замалёўкі ў творы.

Гэта праца не патрабуе вялікіх высілкаў, але яна будзе ўплываць на выхаванне ў вучняў назіральнасці, увагі да слова і вобраза, на развіццё іх аналітычных уменняў, мастацкага пачуцця, эстэтычнага густу, творчых здольнасцей. Спачатку варта прапаноўваць калектыўнае выкананне такога тыпу заданняў на занятках, пазней вучні самі змогуць выконваць іх дома. Па выніках самастойнай працы шасцікласнікаў настаўнік можа меркаваць, наколькі асэнсавана падышлі яны да аналізу твора, ці могуць яны творча мысліць, уявіць апісаную карціну цэласна, ці разумеюць сувязь асобных дэталей, наколькі трывала засвоілі матэрыял па тэорыі літаратуры, і такім чынам настаўнік атрымае ўяўленне пра ўзровень агульнага і эстэтычнага развіцця сваіх выхаванцаў.

Пры дапамозе мастацкага апісання месца дзеяння, асяроддзя, абстаноўкі (інтэр’ера), дзе гэта дзеянне адбываецца, пісьменнік стварае выразную зрокавую карціну і дазваляе нам ярчэй, паўней уявіць адлюстраваныя ў творы падзеі, час, гістарычныя рэаліі, лад жыцця герояў і інш. Так кароткае апісанне з апавядання *Сяргея Тарасова «Фрэскі»* стварае даволі поўную карціну жыцця старажытнага Полацка: «Высокім гмахам узвышалася царква. Яна яшчэ напалову была ў рыштаваннях. Крытая свінцом макаўка рассыпала вакол сябе зіхатлівыя промні сонечных зайчыкаў. Крыху далей яшчэ адна царква, ніжэйшая, быццам прыціснутая да зямлі. Відаць, што не першы год стаіць, бо месцамі пашарпаная.

Людскі паток віраваў каля новай, як казаў бацька, Спаскай царквы. Да яе туліліся драўляныя прыбудовы – манастырскія келлі. Навокал стукалі сякеры цесляў, а побач, у спецыяльна адведзеным месцы, муляры мясілі вапну, рабілі раствор – цамянку і рыхталі тонкую пляска-тую цэглу – плінфу».

На ўроках літаратуры ў шостым класе вучні замацоўваюць веды пра сюжэт і атрымліваюць звесткі пра *кампазіцыю* мастацкага твора. Да гэтага, у пятым класе, назіранні за будовай твора, размяшчэннем і ўзаемасувязню асобных этапаў сюжэта, за парадкам апісання падзей, групоўкай дзейных асоб, суадносінамі кампанентаў твора на сілі характар асобных канкрэтных назіранняў. Паступова школьнікі пачынаюць разумець, што будова мастацкага твора падпарадкавана аўтарскай мастацкай ідэі. Увага да кампазіцыі выпрацоўвае ў падлеткаў пачуццё гранічнай цэльнасці тэксту, дзе ўсе дэталі настолькі злітыя, што выключэнне адной з іх шкодзіць правільнаму ўспрыманню ўсяго твора.

Эпічныя творы на факультатывных занятках пажадана разглядаць з розных ракурсаў, аналізаваць пэўныя кампаненты тэксту ў залежнасці ад яго мастацкіх адметнасцей, мэтаў урока, магчымасцей класа.

Пры разглядзе эпічных твораў настаўнік будзе дбаць пра развіццё творчых здольнасцей і маўленчай культуры вучняў. Дапамагчы шасці-класнікам у паспяховай творчай дзейнасці, развіццё іх апавядальніцкае майстэрства – задача настаўніка. Пачынаецца гэта праца звычайна з адказаў на пытанні і *пераказу*. У аснове пераказу ляжаць узнаўленне карцін і вобразаў твора, апавед пра падзеі, учынкi і перажыванні герояў, імкненне выклікаць у слухачоў суперажыванне і пэўныя адносіны да пачутага. Вучань пераказвае мастацкі тэкст на падставе сваіх уражанняў, толькі эмацыянальна адгукнуўшыся на адлюстраваную ў творы карціну рэчаіснасці. Настаўнік сочыць не толькі за зместам пераказу, а і за якасцю маўлення школьнікаў: правільным вымаўленнем гукаў, слоў, фраз, за дыкцыяй, сілай голасу, інтанацыйнай выразнасцю, тэмпам маўлення і інш.

Вуснае выказванне павінна быць змястоўным, лаканічным, дакладным, інтанацыйна-выразным. Падлеткаў неабходна прывучаць задумвацца, пра што гаварыць, якая галоўная думка выказвання, якія сродкі мовы выкарыстаць у кожным канкрэтным выпадку. Варта даваць заданні, накіраваныя на адбор фактаў і эпизодаў мастацкага твора, якія найлепш раскрываюць тэму і галоўную думку (жыццёвы матэрыял, што ляжыць у аснове твора, і тая ідэя, агульная выснова, што выцякае з яго). Важнае значэнне ў выпрацоўцы гэтых уменняў

набываюць вучнёўскія чытацкія эмоцыі і пачуцці, якія ўзнікаюць у працэсе ўспрымання літаратурнага твора. Напрыклад, вызначэнне тэмы і асноўнай думкі твора – гэта свядомае і мэтанакіраванае абагульненне яго зместу на аснове ідэйна-тэматычнага, жанравы-кампазіцыйнага і моўнага аналізу. У дачыненні да маўленчай працы вучняў – вызначэнне тэмы і асноўнай думкі ўласнага выказвання – працэс падобны, ён дапамагае школьнікам у сваім паведамленні выказаць самае галоўнае, істотнае.

Падрыхтаваць вуснае выказванне – справа няпростая, бо апавядальніцкае майстэрства даецца не кожнаму. Навучыцца выказаць свае думкі лагічна і цікава – патрэба і неабходнасць для кожнага вучня. Настаўнік пераканае школьнікаў, што любое выказванне нельга пачынаць, не прадумаўшы, пра што будзе апавед. Непадрыхтаванае, непрадуманае выступленне, сачыненне можна параўнаць з вандроўкай, маршрут якой невядомы. Пра гэтую акалічнасць варта памятаць, рыхтуючыся да любога выказвання. Спачатку трэба ўсё абдумаць, сабраць неабходныя факты, сістэматызаваць іх, падрыхтаваць свае аргументы і доказы і выкласці іх у пэўным парадку. А гэта забяспечвае добра прадуманы *план*. Гэтану шасцікласнікі навучаюцца ў працэсе аналізу літаратурнага твора: вызначаюць лагічна завершаныя часткі тэксту, падбіраюць да іх загаловкі (назвы), спрабуюць пераказаць асобныя эпізоды. Пункты плану павінны ісці ў такім лагічным парадку, каб наступны вынікаў з папярэдняга.

План уласнага маўлення складаецца з уступу, асноўнай часткі і заключэння. Не варта лічыць уступ і заключэнне другараднымі: непрацяглы, добра прадуманы ўступ прыцягне ўвагу да таго, пра што прамоўца хоча паведаміць, а заключэнне – падвесці вынікі сказанаму.

Любое звязнае выказванне – гэта пэўны тып тэксту: апавед, разважанне ці апісанне. Кожны з іх мае сваю спецыфіку, цесна знітаваны са зместам паведамлення, характарам сэнсавых адносін паміж яго часткамі. Компазіцыя *апавед* залежыць ад таго, як у межах пэўнага адрэзка часу ў ім будуць разгортвацца падзеі. Гэта абумоўлівае абавязковую наяўнасць у ім трох асноўных частак: завязку (пачатак дзеяння), кульмінацыю (развіццё дзеяння і дасягненне найвышэйшага напружання ў ім) і развязку (канец дзеяння). *Апісанне* мае іншую структуру: спачатку выяўляецца агульнае ўражанне ад прадмета ці з’явы, потым паведамляецца пра іх асобныя прыкметы, пад канец выказваюцца адносіны да яго. *Разважанне* заключае ў сабе тэзіс, доказ і вывады.

Настаўніку важна высветліць, якія з уменняў у працэсе навучання звязанаму выказванню фарміраваць у першую чаргу. Работу на пэўным этапе навучання лепш прадумаць так, каб паступовая выпрацоўка аднаго ўмення забяспечвала замацаванне і ўдасканаленне другога. Напэўна, варта пачынаць падрыхтоўку вуснага выказвання з аповеда (узор якому – сам мастацкі тэкст эпічнага характару, напрыклад, легенда, казка ці невялікае апавяданне або адносна закончаная частка аповесці). Фарміраваць уменне звязанага выказвання тыпу апісання зручней на пейзажных замалёўках, партрэце героя, інтэр’еры. Выказванне тыпу разважання прадугледжвае наяўнасць у вучня самастойнай думкі, асэнсаванне ім спосабаў абгрунтавання свайго меркавання і ўменне зрабіць неабходны вывад са сказанага. Часцей за ўсё ў школьнай практыцы фарміраванне вучнёўскіх уменняў звязанага выказвання (апісання, аповеда і разважання) ідзе паралельна.

Спецыфіка аналізу драматычных твораў

Драма – адзін з літаратурных родаў, у якім адлюстроўваюцца найбольш вострыя канфлікты і супярэчнасці жыцця. Дrame ўласцівы дынамізм, напружанасць дзеяння, большая падзейная насычанасць у параўнанні з эпасам. У драматычных творах вылучаюцца тры асноўныя жанры: камедыя, драма і трагедыя. Складанасць вывучэння драматычных твораў у школе (асабліва напачатку літаратурнай адукацыі) абумоўлена спецыфікай гэтага літаратурнага роду і заключаецца ў тым, што яны прызначаны для пастаноўкі на сцэне, звернуты да тэатра. Аўтарская пазіцыя ў драматычных творах больш стоеная, чым у лірыцы і эпасе, яе выяўленне патрабуе ад чытача ўвагі і роздуму. Без непасрэднай дапамогі аўтара, без апісальных сродкаў, абапіраючыся на дыялогі і маналогі, рэплікі і рэмаркі, чытачу неабходна ўявіць месца дзеяння, абставіны, у якіх дзейнічаюць героі, іх знешняе аблічча, манеру гаварыць і слухаць, іх рухі і жэсты. Да таго ж яшчэ і зразумець, што хаваецца ў душы за словамі і паводзінамі кожнага з персанажаў. Усё гэта патрабуе ад вучняў развітага творчага ўяўлення. У драме выяўляюцца жыццёвыя канфлікты, прычым у драматычным сюжэце жыццёвыя супярэчнасці паўстаюць найбольш выразна і востра. У цэнтры драматычнага твора звычайна ляжыць жыццёвы канфлікт, вырашэнне якога адбываецца ў напружанай барацьбе персанажаў паміж сабой, героя з самім сабой, з жыццёвымі абставінамі. Чалавек паказаны ў

драме ў абставінах, якія вымагаюць асобага напружання ўсіх яго высілкаў, таму характар тут выяўляецца найбольш поўна і дынамічна. Героі раскрываюцца выключна праз учынкi, перажыванні, мову. Мова ў драме надзвычай дзейсная, праз яе найперш праяўляецца сутнасць характару, таму надзвычай вялікую ўвагу на занятках варта надаць аналізу дыялогаў і маналогаў, спасціжэнню падтэксту п'есы. Канфлікт у драматычным творы – гэта спружына, якая рухае дзеянне і раскрывае характар. У драме ўсё скіравана да адной мэты – максімальна выявіць гэты канфлікт. Ускладняецца ўспрыманне драматычных твораў малодшымі падлеткамі яшчэ і тым, што аўтар актыўна не ўмешваецца ў ход падзей, адсутнічаюць разгорнутыя апісанні (прыроды, побыту, абставін), псіхалагічная матывіроўка паводзін герояў, аўтарская ацэнка і каментарый. Кароценькія рэмаркі недастаткова выразна для чытачоў з невялікім жыццёвым вопытам выяўляюць пазіцыю аўтара. Вялікім падспор'ем для вучняў у спасціжэнні п'есы з'яўляецца яе прагляд на сцэне тэатра, і, калі такая магчымасць існуе, яе абавязкова неабходна скарыстаць, бо падчас наведвання спектакля на раскрыццё падтэксту твора скіраваны ігра акцёраў (іх слова, голас, інтанацыя, аблічча, позы, жэсты, міміка, касцюмы), дэкарацыі, асвятленне, музычнае афармленне, уся атмасфера тэатра.

Родава-жанравыя адметнасці драмы ўплываюць на спецыфіку яе вывучэння ў школе. На факультатывных занятках па літаратуры ў шасцікласнікаў ёсць цудоўная магчымасць атрымаць пэўныя тэарэтычныя веды пра драматычныя творы і паглыбіць аналітычныя ўменні падчас разгляду п'есы-казкі *Людмілы Рублёўскай «Янук, рыцар Мятлушкі»*. Паступовае нарастанне канфлікту ў развіцці дзеяння і паслядоўнае раскрыццё характараў герояў робіць аптымальным аналіз твора па ходу сюжэта, «ўслед за аўтарам». Напачатку звяртаецца ўвага вучняў на назву п'есы (часта канфлікт раскрываецца ў самой назве) і на афішу (дзе даецца пералік дзейных асоб), на аўтарскія рэмаркі, якія ўказваюць на час і месца дзеяння. Падчас чытання п'есы настаўнікам адбываецца першаснае знаёмства вучняў з яе героямі: духам месячнага лесу начным матыльком Мятлушкай і яе сябрамі – Лесавічком і Жытнічкам, а таксама з рыцарам Януком Шукайла-Залескім, які выправіўся на пошукі палаца Кадука, каб выратаваць даму сэрца – Даратэю.

Па ходу аналізу доля самастойнай работы вучняў будзе ўзрастаць. Вучні паспрабуюць вызначыць канфлікт п'есы як барацьбу злых і добрых сіл. Назіранне шасцікласнікаў за разгортваннем займальнага

казачнага сюжэта павінна быць неадрыўным ад спасціжэння характараў дзейных асоб. Настаўнік скіруе ўвагу вучняў на ўзаемасувязь паміж прычынамі ўчынкаў персанажаў і іх знешнім праяўленнем. Паколькі характары персанажаў, іх душэўны стан раскрываюцца найперш праз дыялогі, мова герояў будзе на факультатыўных занятках прадметам пастаяннай увагі. Словы ў п'есе ўспрымаюцца як маўленне герояў, з пэўнай інтанацыяй, рытмам, мелодыяй. Таму важна навучыць падлеткаў не толькі ўдумвацца, але і ўслухоўвацца ў мову кожнага персанажа.

Асобае месца ў працэсе работы на занятках будзе займаць выразнае чытанне як прыём пранікнення ў п'есу, як шлях аналізу. Пры гэтым вучань з пазіцыі слухача пераходзіць у пазіцыю выканаўцы. Гэта не толькі дапаможа школьніку адчуць сябе ў вобразе персанажа, але і паспрые разуменню стасункаў паміж героямі.

Галоўнае пытанне, якое заўсёды паўстае падчас разгляду твора любога літаратурнага роду, – спасціжэнне аўтарскай пазіцыі, яго стаўлення да адлюстраванага. У драматычных творах пазіцыя аўтара больш скрытая, ён прама не выказвае свайго пункту погляду. Аўтарская пазіцыя выяўляецца найперш у адборы слоў рэплік, іх інтанацыі («Мятлушка: У нас будзе ўсё зорнае неба, усё сонечнае святло, усе кветкі і крынічная вада! У нас будуць дні і ночы, песні і казкі, каханне і згода! Мы – самыя багатыя ў свеце!»), у аўтарскіх рэмарках (пра Мятлушку: «з *добрай* усмешкай падыходзіць да Янука»; «Янук хоча ісці далей, але *небарака* зусім згубіў арыентацыю»; пра Кадука: «*таўшчэзны стары, які маладзіцца*»; пра Даратэю: «Князеўна ад нечаканасці *нязграбна* падае»). Усё гэта дапамагае зразумець сутнасць п'есы Людмілы Рублеўскай, раскрыць яе падтэкст – перамогу сапраўдных чалавечых каштоўнасцей над яўнымі, штучнымі.

Разгляд п'есы можна наладзіць прыкладна па такіх пытаннях:

- Калі і дзе адбываецца дзеянне?
- Якая падзея ляжыць у аснове сюжэта?
- Якія героі дзейнічаюць у п'есе? Як яны згрупаваны паміж сабой?
- Апішыце словамі, якімі вы ўяўляеце казачных персанажаў? Чым адметныя гэтыя вобразы?
- Прыгадайце ключавыя сцэны п'есы? Выразна перачытайце іх па асобах. Пастарайцеся пры чытанні перадаць характар кожнага з персанажаў.
- Які эпізод вы лічыце самым напружаным і чаму?

– У чым сутнасць казачнага канфлікту? Як ён вырашаецца ў п’есе?
– Раскажыце пра свае ўражанні ад твора. Хто з герояў вам больш спадабаўся і чаму?

– Паспрабуйце інсцэніраваць фрагмент п’есы (зробіце так званы міні-спектакль) ці стварыце кінасцэнарый па творы. Прадумайце мізансцэны, размяркуйце ролі, вызначце рэплікі, позы, міміку, касцюмы дзейных асоб, дэкарацыі, музычнае суправаджэнне, асвятленне. Наладзьце калектыўнае абмеркаванне інсцэніроўкі ўрыўка п’есы.

* * *

На факультатыўных занятках настаўнік мае час і магчымасці разнастаіць формы і віды працы, разглядаць мастацкія тэксты з розных ракурсаў. Нельга забывацца на тое, што кожны твор патрабуе асобага падыходу. Якой бы цікавай або карыснай ні была метадычная знаходка, яна згубіць сваю каштоўнасць, калі будзе выкарыстоўвацца часта і аднастайна, па шаблону. Настаўніку варта ажыўляць формы аналізу, шукаць новыя прыёмы работы, якія будуць гнуткімі, паступова ўскладняцца і адпавядаць духу твора, патрэбам і магчымасцям вучнёўскага калектыву, канкрэтным вучэбным мэтам. Метадычныя пошукі настаўніка праграмуюць творчыя адносіны вучняў, атмасферу пошуку на занятках, адкрываюць прастор для развіцця мастацкіх здольнасцей вучняў, актывізуюць іх жаданне паспрабаваць свае сілы ў літаратурнай творчасці.

Літаратура

Буяльский, Б. А. Искусство выразительного чтения : книга для учителя / Б. А. Буяльский. — М., 1986.

Выкладанне беларускай мовы і літаратуры / пад рэд. М. А. Лазарука. — Мінск, 1983.

Каляда, А. А. Мастацкае чытанне ў школе / А. А. Каляда. — Мінск, 1992.

Ладыженская, Т. А. Живое слово / Т. А. Ладыженская. — М., 1986.

Лазарук, М. А. Навучанне і выхаванне творчасцю / М. А. Лазарук. — Мінск, 1994.

Лаўрэль, Я. М. Навучанне сцісламу пераказу / Я. М. Лаўрэль // Народная асвета. — 1985. — № 2. — С. 34—39.

Лаўрэль, Я. М. Выбарачны пераказ і метадыка яго правядзення / Я. М. Лаўрэль // Народная асвета. — 1986. — № 5. — С. 37—42.

Лаўрэль, Я. М. Пераказ з творчымі заданнямі / Я. М. Лаўрэль // Народная асвета. — 1986. — № 8. — С. 43—48.

Ленсу, А. Я. Вывучэнне тэорыі літаратуры ў школе / А. Я. Ленсу. — Мінск, 1985.

Ляшук В. Я. Вывучэнне эпічных твораў / В. Я. Ляшук. — Мінск, 1987.

Методика выразительного чтения // под ред. Т. Ф. Завадской. — М., 1977.

Метадыка выкладання беларускай літаратуры / пад рэд. В. Я. Ляшук. — Мінск, 2002.

Протчанка, В. У. Роднае слова — крыніца развіцця асобы, духоўнасці асобы / В. У. Протчанка // Адукацыя і выхаванне. — 1994. — № 12.

Рагойша, В. П. Гутаркі пра верш: Метрыка, рытміка, фоніка / В. П. Рагойша. — Мінск, 1979.

Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. — Мінск, 1979.

Роднае слова захапляе, узбагачае, выходвае / скл. М. Б. Яфімава. — Мінск, 1991.

Смыкоўская, В. І. Развіццё мовы вучняў на ўроках літаратуры / В. І. Смыкоўская. — Мінск, 1988.

Туркевіч, В. М. Творчасці зярняты залатыя / В. М. Туркевіч. — Мінск, 1985.

Урок літаратуры ў школе : кніга для настаўніка / пад рэд. М. А. Лазарука, В. У. Івашына. — Мінск, 1995.

Цітова, Л. К. Асаблівасці ўспрымання лірыкі вучнямі V—VIII класаў / Л. К. Цітова. — Мінск, 1993.

Яленскі, М. Г. Развіццё вуснай мовы вучняў / М. Г. Яленскі. — Мінск, 1985.

Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск, 1970.

Янкоўскі, Ф. М. Само слова гаворыць / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск, 1986.

Яфімава, М. Б. Гучыць жывое слова / М. Б. Яфімава. — Мінск, 1983.

З м е с т

Вучэбная праграма факультатыўных заняткаў	3
Тлумачальная запіска	3
«Слова – радасць, слова – чары...»	6
Чакаемыя вынікі факультатыўнага курса	9
Дапаможнік для настаўнікаў	11
Прыкладнае каляндарна-тэматычнае планаванне факультатыўных заняткаў у VI класе	13
Асаблівасці аналізу літаратурных твораў з улікам іх родава-жанравай спецыфікі	21
Асноўныя падыходы да вывучэння лірычных твораў	27
Асобныя аспекты вывучэння эпічных твораў	39
Спецыфіка аналізу драматычных твораў	57
Літаратура	61

Вучэбнае выданне

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

ЦІТОВА Людміла Канстанцінаўна

«СЛОВА — РАДАСЦЬ, СЛОВА — ЧАРЫ...»

6 клас

*Данаможнік для настаўнікаў
агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання*

Рэдактар *Н. Ф. Крыцкая*
Камп'ютарная вёрстка *Л. В. Касцюкевіч*
Мастацкі рэдактар *В. П. Калінін*
Стыльрэдактар *В. В. Круглік*

Падпісана ў друк 8.09.2010. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура Times. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. 3,72. Ул.-выд. арк. 3,78. Тыраж 3400 экз. Заказ

Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова «Літаратура і Мастацтва».
ЛІ 02330/0494044 ад 03.02.2009.
Вул. Захарава, 19, 220034, г. Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Друкарня “Перамога”».
ЛП 02330/0494182 ад 03.04.2009.
Вул. Таўляя, 11, 222310, г. Маладзечна, Рэспубліка Беларусь.